

DESPRE ISTORIA ISTORIOGRAFIEI ILUMINISTE CENTRAL-EUROPENE. DIRECȚII - REPERE - TENDINȚE CONTEMPORANE

Laura Stanciu

Istoriografia europeană a răsfrânt secolul al XVIII-lea în toate compartimentele sale. Pe verticală s-a dezvoltat și nuanțat mereu problematica abordată, iar pe orizontală, înregistrăm o extindere a câmpului cercetării. Atât la nivelul metodologic, cât și la nivelul întregului areal ideologic și geografic iluminist teritoriile exegezei s-au întins de la Europa iluministă a lui Pombal, în Portugalia, și până la Rusia iluministă a Ecaterinei a II-a.

Iluminismul central-european s-a născut și dezvoltat într-o realitate politică și socială specifică Imperiului Habsburgic. Aceasta a determinat evoluția distinctă și particulară a iluminismului mitteleuropean spre deosebire de iluminismul occidental (francez și englez). El a reflectat practic condițiile locale, relațiile și ierarhiile sociale, economice și politice și a luat forme diferite, a promovat idealuri distincte și s-a maturizat diferit în funcție de aceste realități deosebitoare din Polonia, Serbia, Slovacia, Transilvania, Ungaria. În ansamblu, a existat o platformă comună a iluminismului mitteleuropean, determinată și susținută de politica reformistă integrativă a Curții de la Viena, ce a pus idealul iluminist de emancipare în formă textuală, dar care a citit o anumită realitate și a reflectat nevoile locale. Prin urmare, avem un cadru ideologic și ideatic comun al iluminismului central-european, dar cu manifestări culturale specifice și diverse formule complementare în exprimare.

Astfel, s-a impus necesitatea de clarificare a conceptelor în relație cu ansamblul dezvoltării societății moderne în această regiune a Europei. De asemenea, a apărut nevoia de a clarifica conceptul de *iluminism mitteleuropean*. Există în cadrul acestui *Aufklärung* mitteleuropean o platformă comună, care a generat mai multe tipuri de iluminism. Un iluminism nobiliar în Polonia și Ungaria, o formulă a iluminismului revendicativ, ce a exprimat un adevărat program politic și ideologic emancipator, în Serbia și Transilvania; un iluminism clerical în Transilvania și Slovacia. Pentru a înțelege locul și rolul iluminismului ardelean în dinamica iluminismului mitteleuropean trebuie să vedem cine au fost promotorii acestor idealuri, care a fost baza de recrutare și selecție a intelectualității ce a definit acest iluminism regional. Cel din Slovacia și cel din Transilvania, de exemplu, au avut aceeași masă clericală la bază, aceleași obiective în baza cărora au generat o ideologie a epocii, care a îmbrăcat cele două formule de exprimare identitare pereche: latinismul și panslavismul. Am pornit proiecția asupra istoriografiei iluminismului pe un fir principal al apei, cel al mișcării ideologice, și am încercat particularizarea manifestărilor tipurilor de iluminism la nivelul întregului continent european. În abordarea

istoriei istoriografiei iluminismului european au fost reperate trei tipuri ideologice iluministe. Am detectat un iluminism de tip voltairian, prin elementele care au singularizat iluminismul francez. Se remarcă aici, cea frondă asumată de elita filozofilor și convergența între gândirea iluministă și sprijinul acordat Vechiului Regim de absolutismul lămurat. Pentru al doilea tip, avem de a face cu o pătrundere a gândirii iluministe în mediul burghez, anume manifestarea iluminismului german, mai aplicat societății, denumit generic un iluminism de tip roussseian. Finalmente am identificat, la nivelul fațetelor, în manifestări și efecte, un al treilea tip de iluminism mitteleuropean. Ca exeget, fiind supus unui parcurs, datorită ideologiei, formei și conținutului îmbrăcat de acesta, a trebuit să-i căutăm mai întâi originile. Prin felul în care s-a conturat, ca formă, fond și formulare, prin rezolvările propuse de acest iluminism crizei conștiinței societății europene din această parte a lumii, el și-a avut rădăcinile în reforma propusă de și în Biserică (Reforma Catolică și Contrareforma) și în legăturile acesteia cu societatea. Avem de a face cu o pătrundere a reformelor iluministe în mediul înalt bisericesc. De aici și denumirea de iluminism de tip muratorian¹.

Ne propunem de aceea o proiecție asupra genurilor, tendințelor și mai ales pluralității acestei istoriografii. Desigur, referirile la istoriografia iluministă în Europa Centrală și concentrarea asupra istoriografiei iluministe din Transilvania sunt la fel de legitime pentru înțelegerea contextului în care Școala Ardeleană s-a dezvoltat. Și această preocupare s-a impus dintr-o necesară corecție asupra viziunii simplificatoare cu privire la istoriografia iluministă regională, căreia i-a aparținut fenomenul menționat. Manifestările Școlii Ardelene au ilustrat istoriografia central-europeană, o istoriografie provincială, dar care nu a fost o simplă reflectare locală a unor tendințe generale, ci partea constitutivă fundamentală și complementară a unei istoriografii generale.

Direcțiile principale dezvoltate de istoria istoriografiei iluminismului european au mai fost prezentate în istoriografia românească². Dorința noastră constă în înțelegerea pluralității acestor tendințe istoriografice la nivelul abordărilor metodologice. Acestea au direcționat inevitabil cercetarea iluminismului transilvan, prin problematica, metoda și tipul de analiză propuse.

¹ Richard Prozak, *Die Aufklärungsphase der tschechischen nationalen Wiedergeburt und Ungarn*, în Bodo Fehling (Hrsg.), *Vermittlung und Rezeption. Beiträge zu den geistesgeschichtlichen Berührungen in der Aufklärungszeit*, Frankfurt am Main, Bern, New York, 1987, p. 105-130.

² Pompiliu Teodor, *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, Dacia, 1984, p. 5-17; Remus Câmpeanu, *Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 5-57; Andi Mihalache, *Iluminismul transilvan în istoriografia perioadei 1948-1965*, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica. Litterae perennes. 1991-2001*, 4-5, 2000-2001, p. 197-202.

Multora din lucrările a căror contribuție urmează să o discutăm, istoriografia iluminismului românesc transilvan le datorează sugestii, la nivel de structură, informație și mai ales la cel interpretativ.

Pentru momentul național românesc din Transilvania este evidentă încadrarea acestora în tipul trei, muratorian, care e complementar Reformei catolice și a făcut parte din programul absolutismului lămurat. În această parte de Europă, cu evidentele sale decalaje în raport cu Franța, Italia, statele germane sau Austria, istoria rămânea o activitate secundară ce a fost cultivată complementar teologiei. Intelectualii care activau în acest câmp, departe de a forma o stare profesională, s-au format în centre teologice și nu în focare istoriografice. Prin urmare, au avut preocupări teologice și secundar istorice. Pentru ei istoria continua să nu fie o activitate riguros specifică, care să aibă propriile exigențe. Dar istoria, prin perspectivele și temele sale, era apropiată de teologie și de hagiografie, materii ce stăteau la baza culturii lor. Faptul că erau înclinați mai degrabă spre teologie se datorează formației lor, iar prin preocuparea pentru istorie și-au slujit vocația și nu au exersat amatorismul. În același timp, prin parcurgerea bibliografiei specifice iluminismului mitteleuropean, ne-am convins că relația cu un produs istoriografic nu este niciodată univocă. Nu ne putem rezuma la interpretare, în sens explicativ. Este, în primul rând, un efort de înțelegere, pentru a ne oferi mijloace în vederea reflexiei asupra devenirii istoriografiei românești, dincolo de blamata sau apreciată mit-istorie pe care iluminiștii români transilvăneni au generat-o prin temele lor esențiale. Astfel s-a detașat și preocuparea noastră pentru înțelegerea istoriografiei iluminismului central-european, ale cărei direcții principale de investigație au cuprins, inevitabil, și iluminismul transilvan.

Încercăm creionarea unui tablou de grup a felului în care s-a născut în istoriografie problematica iluminismului central-european. Cum a fost evaluat fenomenul și cum putem contextualiza iluminismul ardelean în tonalitatea acestui discurs istoriografic, pentru a-i putea stabili reperele și perspectivele cercetării. Incursiunea noastră nu este una exhaustivă. Ne-am propus doar să surprindem tendințele generale în evoluția scrisului istoric pe această problematică, prin creionarea contribuțiilor considerate semnificative în dezvoltarea unui aspect sau altuia specifice epocii. Termenii aleși pentru a defini acest tip muratorian sau a caracteriza acest iluminism central-european indică accentele care pot fi puse asupra uneia sau alteia din fațetele studiate. Este însă evident că avem de a face cu patru mari direcții echilibrate de sondare, înțelegere și explicare a *Aufklärung*-ului mitteleuropean. Paradigma în care s-a dezvoltat istoria istoriografiei iluminismului central-european a grupat, de-a lungul timpului, patru mari probleme de cunoaștere și aprofundare a

epocii: problema fondurilor, problema definirii, a interpretării și a sintezei problematicei analizate.

Intenția noastră este să încercăm intercalarea realizărilor din istoriografia românească a problemei în cadrul acumulărilor, metodologice și informative, din istoriografia a cărei parte componentă este și iluminismul românesc transilvan, anume istoriografia iluminismului central-european. Intenție justificată cu atât mai mult prin faptul că tripticul fundamental al preocupărilor acestei istoriografii: definirea și înțelegerea conceptelor *iluminism catolic* (*Katholische Aufklärung*), *iluminism* (*Aufklärung*) și *naționalism iosefin* (*Nationaljosephinismus*) au fost vitale și pentru caracterizarea iluminismului românesc transilvan³.

Nu se poate concepe o lucrare despre iluminismul ardelean fără ca cercetarea proiectată să nu fie plasată într-un cadru credibil, un context care să circumstanțieze fenomenul iluminist ardelean și felul în care acesta s-a relaționat cu modelele proxime sau mai îndepărtate. Imaginea creionată astfel oferă posibilitatea de a adecva fenomenul istoriografic românesc la cel european și nu numai. Fără să-mi pun problema unei ierarhizări (care solicită și implică un proces de selecție), posibilele candidate la lucrări importante în domeniu, adevărate puncte de reper în impunerea investigației secolului al XVIII-lea, care au marcat de altfel teritoriul cercetărilor privitoare la iluminismul european, în toate componentele sale – definirea problematicei, interpretările făcute și sintezele realizate –, sunt legate de numele lui Cassirer, Chaunu, Gay, Gusdorf, Hazard, Valjavec, Venturi sau Winter⁴. Cum se poate observa, prima piedică apărută în radiografierea iluminismului mitteleuropean este diversitatea domeniului, dar o sumă a acestei istoriografii, în funcție de

³ György Hólvényi, *Katholische Aufklärung und Jansenismus in Ungarn*, în vol. *Katholische Aufklärung und Josephinismus*. Hrsg. im Auftrag der Wiener Katholischen Akademie von Elisabeth Kovács, München, R. Oldenbourg Verlag, 1979, p. 93-100.

⁴ Ernst Cassirer, *La philosophie des Lumières*, Paris, Fayard, 1966; Pierre Chaunu, *La civilisation de l'Europe des Lumières*, Paris, Arthaud, 1971; Peter Gay, *The Enlightenment. An Interpretation. II. The Science of Freedom*, New York, Alfred A. Knopf, 1969; Georges Gusdorf, *L'avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*, Paris, Payot, 1973; Paul Hazard, *Criza conștiinței europene (1680-1715)*. Traducere Sanda Șora. Prefață Romul Munteanu, București, Univers, 1973; Fritz Valjavec, *Der Josephinismus. Zur geistigen Entwicklung Österreichs im 18. und 19. Jahrhundert*, Brünn, München, Wien, Rudolf M. Rohrer Verlag, 1944; Idem, *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa. III. Aufklärung und Absolutismus*, München, 1958; Franco Venturi, *Settecento riformatore. I. Da Muratori a Beccaria (1730-1764)*, Turin, Einaudi, 1969; Idem, *Europe des Lumières. Recherches sur le XVIII-ème siècle*, Paris, Mouton, 1971; Eduard Winter, *Frühaufklärung. Der Kampf gegen den Konfessionalismus im Mittel- und Osteuropa und die deutschslavische Begegnung*, Berlin, 1966; Idem, *Der Josefismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus. 1740-1848*, Berlin, Rütten & Loening, 1962; Idem, *Frühliberalismus in der Donaumonarchie. Religiöse, nationale und wissenschaftliche Strömungen von 1790-1868*, Berlin, 1968.

orientările metodologice sau tematice, se recomandă a fi făcută. Avem de a face cu un domeniu de cercetare în continuă expansiune și diversificare. Slăbiciunea acestei istoriografii este însă gradul relativ ridicat de teoretizare, prin aparenta generalitate a temei. Sunt lucrări clasice, considerate depășite astăzi, care au trasat însă un adevărat program de cercetare, prin texte remarcabile. Ele oferă o cheie de lectură necesară oricărui studios al istoriografiei iluministe.

1. Problema fondurilor

Premisă fundamentală a oricărei cercetări istorice, problema surselor, fără de care este imposibilă înțelegerea acestei perioade, i-a preocupat și pe istoricii care s-au aplecat asupra problematicii secolului al XVIII-lea în Europa Centrală, începând cu deceniul cinci al secolului XX. Astfel, Ferdinand Maaß aduna întreaga documentație privitoare la perioada iosefină și la personalitățile implicate în reformarea imperiului⁵. Pe urmele sale, mai recent, Jean Pierre Lavandier, preocupat de problema cenzurii în epocă, a transcris toate decretele, patentele și legile emise de Viena în acest domeniu în timpul Mariei Tereza⁶, iar Harm Klueting aduna toate ordonanțele și decretele, cuprinzând întreaga operă reformatoare a lui Iosif al II-lea⁷. Desigur, începând tot cu deceniul cinci al secolului XX, preocupări similare înregistrăm și în istoriografia românească de profil. Ea s-a dovedit, la rândul său, atentă la valorificarea documentelor de arhivă, din țară sau din străinătate, a jurnalelor de călătorie⁸ și mai ales a corespondenței, care a aparținut diferitelor personalități (Inochentie Micu-Klein, Ioan Bob, Petru Maior, Gheorghe Șincai). Au fost reproduse unele scrisori și relatări emise de către elita intelectuală blăjeană a epocii sau interpretate documente referitoare la mișcarea politică românească a secolului Luminilor⁹.

⁵ Ferdinand Maaß, *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760-1790*, Wien, München, Verlag Herold, Band I-III, 1951-1956.

⁶ Jean Pierre Lavandier, *Le livre au temps de Marie-Thérèse. Code des lois de censure du livre pour les pays Austro-Bohèmes (1740-1780). Précédé d'un compendium sur l'histoire du concept de censure dans le temps*, Bern, New York, Peter Lang, 1993, p. 67-131.

⁷ Harm Klueting, *Der Josephinismus. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der thesesianisch-josephinischen Reformen*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995.

⁸ Ileana Bozac, Teodor Pavel, *Călătoria împăratului Iosif al II-lea în Transilvania la 1773. Die Reise Kaiser Josephs II durch Siebenbürgen im Jahre 1773*, Cluj-Napoca, Institutul Cultural Român, 2006.

⁹ Octavian Bârlea, *Ex historia romena: Ioannes Bob Episcopus Fogarasiensis (1783-1830)*, Frankfurt am Main, 1948, p. 281-447; Petru Maior, *Scrisori și documente inedite*. Ediție îngrijită, prefață, note și indici de Nicolae Albu, București, Editura pentru Literatură, 1968; Ioan Dumitriu-Snagov, *Românii în arhivele Romei (secolul XVIII)*, [București], Cartea Românească, 1973; Francisc Pall, *Inochentie Micu Klein. Exilul la Roma. 1745-1768*. Prefață de Pompiliu Teodor. Ediție îngrijită și indice de Lădislau Gyémánt, vol. II/1-2, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 1997; Petru Maior, *Scripta minora. Ars Literaria. Animadversiones. Epistolarium. Ultima*. Ediție îngrijită de Ioan Chindriș, București, Editura Viitorul Românesc, 1997. Pentru mișcarea politică iluministă în

2. Problema definirii.

a) În cazul istoriografiei central-europene s-a încercat o treptată eliminare a termenului oficial „ideologie austriacă” și construirea unei delimitări între tradiția Barocului catolic și piosul Biedermeier aparținând regimului Metternich. Acest material a avut impact în paradigma lumii aflată în schimbare din jurul anului 1970. Atunci s-au putut mai bine înțelege, în baza și după contribuțiile clarificatoare aduse în discuție, în deceniul cinci, de Eduard Winter și Fritz Valjavec, chestiunile de identitate națională și culturală din acea lume pluralistă. Demersul interpretativ, cu focalizarea cercetării pe exemplul definirii identității naționale la românii transilvăneni în epoca Luminilor, a fost continuat și aprofundat de triada istoricilor credincioși acestei zone, cu specificul ei multicultural și multiethnic. I. Tóth Zoltán, David Prodan și Mathias Bernath au venit în prelungirea direcției inaugurată de Winter, cu contribuții vitale la înțelegerea iluminismului politic transilvan¹⁰.

Datorită elementelor componente ale acestui iluminism regional, mitteleuropean, de o atenție prioritară s-a bucurat preocuparea pentru definirea *epocii Luminilor* în zonă și astfel s-a impus necesitatea periodizării acesteia, cu respectarea specificului ei cultural și politic¹¹.

b) În strânsă legătură cu această preocupare s-a ridicat problema departajării de epocile anterioară și posteroară și, evident, stabilirea trăsăturilor caracteristice pentru conturarea conceptelor, a relațiilor stabilite între acestea și a rolului lor în conturarea profilului epocii. A fost urmărită, în mod implicit, întreaga problematică specifică Europei Centrale și vieții sale politice, sociale, intelectuale și confesionale, cu toate conotațiile înregistrate și depistate în epocă: *Baroc, catolicism și pietate barocă, iluminism, iluminism catolic, iluminism și*

Transilvania, vezi David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, Editura Enciclopedică, 1998, iar pentru Principatele române, Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române. 1750-1831*, București, Editura Academiei, 1972.

¹⁰ I. Tóth Zoltán, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean 1697-1792*. Traducere din limba maghiară de Maria Someșan, [București], Editura Pythagora, 2001; D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*. Traducere de Marionela Wolf. Prefață de Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Dacia, 1994.

¹¹ Robert A. Kann, *A Story in Austrian Intellectual History. From Late Baroque to Romanticism*, New York, Frederick A. Praeger, 1960, cap. „The crisis of the Baroque Era”, p. 1-27, 122-235; Werner Bahner, *Renaissance, Barock, Aufklärung. Epochen- und Periodisierungsfragen*, Berlin, Scriptor Verlag, 1976, p. 9-23; Idem, *Aufklärung als europäisches Phänomen. Überblick und Einzeldarstellungen*, Leipzig, Verlag Philipp Reclam jun., 1985; Werner Krauss, *Zur Periodisierung: Aufklärung, Sturm und Drang, Weimarer Klassik*, în *Renaissance, Barock, Aufklärung*, p. 170-209; Sven Aage Jørgensen, Klaus Bohnen, Per Ohrgaard, *Aufklärung, Sturm und Drang, Frühe Klassik (1740-1789)*, München, 1990, p. 24-48; Michael Pammer, *Glaubensabfall und wahre Andacht. Barockreligiosität, Reformkatholizismus und Laiizismus in Oberösterreich (1700-1820)*, München, R. Oldenbourg Verlag, Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1994, p. 3-25.

*istorism, Biserică de stat, jansenism, galicanism, febronianism, iosefinism, iluminism despotic, jansenism târziu și liberalism timpuriu etc.*¹².

c) Problema definirii terminologiei ecleziale, fundamentală pentru înțelegerea iluminismului austriac, determinant în implementarea iluminismului transilvan, a fost ridicată și complex tratată, încă din 1957, de reputatul istoric al istoriei Bisericii, Hubert Jedin. El a discutat problema definirii conceptelor de *Contrareformă* sau *Restaurare catolică* pentru a explica noțiunea de *Reformă catolică*. Jedin concluzionează că Reforma catolică, cu ale sale axiome dogmatice, era o erezie. Și aceasta, pentru că formele ei devoționale negau elementele esențiale catolice, respingând de pe poziții dure autoritatea specială a Papei, care consacra unitatea Bisericii. Cu asemenea aserțiuni, era de părere Jedin, se dorea restaurarea catolicismului adevărat și original, iar contribuția lui Febronius a apărut providențială și a fost vitală pentru componenta ideatică a noii lumi. Pentru această nouă ideologie, Reforma catolică s-a dovedit a fi un vehicol fundamental pentru noua ordine politică și ecleziastică, a cărei parte importantă și activă a devenit Compania lui Isus. Strategia a fost promovată, în prima linie, de Papă, iar în linia secundă, asumată de Casa de Habsburg. De aici s-a născut legitima întrebare (și confuzie, totodată) *Restaurare catolică* sau *Contrareformă*? Desigur, au existat elemente de continuitate ale Reformei catolice și de relație expresă cu Contrareforma. De aceea, Jedin recomandă just să nu se mai formuleze ideea Reformă catolică sau Contrareformă, ci Reformă catolică și Contrareformă. Dacă Reforma catolică este propria reflectare asupra ei a Bisericii, în ordinea idealului vieții catolice reductibile la o renovare interioară,

¹² Bernard Plongeron, *Was ist katholische Aufklärung?*, în vol. *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, p. 11-36; Eadem, *Recherches sur l'Aufklärung catholique en Europe occidentale (1770-1830)*, în *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XVI, 1969, p. 555-605; Helmut Reinalter, *Reformkatholizismus oder Staatskirchentum? Zur Bewertung des Josephinismus in der neueren Literatur*, în *Römische Historische Mitteilungen*, 18, 1976, p. 283-307; Charles H. O'Brien, *Jansenists and Josephinism. "Nouvelles Ecclésiastiques" and Reform of the Church in late Eighteenth Century Austria*, în *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv*, Wien, 32, 1979, p. 143-158; Karl Ottmar Freiherr von Aretin, *Der Josephinismus und das Problem des katholischen aufgeklärten Absolutismus*, în vol. *Österreich in Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II.*, Band 1, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985, p. 509-524. O definiție a Reformei catolice încearcă și James von Horn Melton, *Von Versinnlichung zur Verinnerlichung. Bemerkungen zur Dialektik repräsentativen und plebejischer Öffentlichkeit*, în vol. *Österreich in Europa der Aufklärung*, Band 2, Wien, 1985, p. 925-936; Horst Walter Blanke, Dirk Fleischer, *Aufklärung und Historik. Aufsätze zur Entwicklung der Geschichtswissenschaft, Kirchengeschichte und Geschichtstheorie in der deutschen Aufklärung. Mit Beilagen*, Waltrop, Spenner, 1991; Hans Erich Bödeker, Georg G. Iggers, Jonathan B. Knudsen, Peter H. Reill, *Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18 Jahrhundert*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986, p. 9-22.

Contrareforma a fost autoafirmarea Bisericii împotriva protestantismului¹³. Prin urmare, chiar dacă au existat elemente comune sau de continuitate, interpretarea lui Jedin ni se pare radicală în afirmația că Reforma catolică a fost o erezie; nu este mai puțin adevărat că manifestările ei reprezentau o deviere de la linia oficială romană și au fost repudiate de Roma.

3. Problema interpretării

Prima dintre noțiunile care trebuiau definite, și acest lucru nu se putea face decât printr-un demers interpretativ, a fost cea de *despotism luminat* sau *monarhie absolutistă luminată*. Iluminismul și despotismul sau absolutismul erau incompatibile. Derek Beales a fost de părere că iluminismul a fost foarte complex, dar nu de o varietate infinită. Conceptul de *despotism legal* nu implica, în viziunea exegezei parcurse de studiul citat, în mod obligatoriu, chiar dacă uneori presupune, înțelesul de *despotism*. Este adevărat, el a avut certe afinități cu noțiunea și practica *despotismului luminat*. Studiul discută mai apoi, sintetizând bibliografia specifică temei, despotismul lui Iosif al II-lea și conceptul de *iosefinism luminat*, un fel de despotism legal, care însă nu poate fi identificat cu despotismul luminat¹⁴.

Dar, pentru înțelegerea și aprofundarea *Aufklärung*-ului, a iluminismului regional mitteleuropean, atât la nivel politic, aulic, cât și în societate, fundamentală este pătrunderea accepțiunii noțiunii de religiozitate barocă sau, pur și simplu, *Baroc*. Acest termen a fost suprapus structurilor mentale și de manifestare religioasă ale perioadei 1600-1750. Oricum, formele de manifestare religioase din perioada posttridentină se identificau în epocă cu *religiozitatea barocă*, ca și formele de manifestare a pietății religioase. Era vorba mai degrabă despre o *religie populară* a maselor credincioase, *în forme culturale baroce*, pe parcursul secolului XVII, dar într-o formă nouă, actualizată, în secolul XVIII, de Reforma catolică. Și atunci, ce cuprinde semnificația termenului *Reformă catolică* și ce presupune *catolicismul baroc*? Formele de manifestare diferite, birocrăția din rândul clericilor? Avem de a face cu alternative de manifestare ale formelor religioase, ale *retoricii religioase*, formele de finanțare, participarea diferită la liturghie, formele de caritate, preferința pentru formule organizate ale conținutului vieții religioase, chiar manifestarea acestora în mănăstiri sau în corporațiile frăților de cruce? Putem, desigur, diferenția, conform bibliografiei problemei, trei tipuri de forme de religiozitate în epocă, un tip *baroc*, ceea ce presupunea o religiozitate teatrală, la care a contribuit masiv și cultul sfinților

¹³ Hubert Jedin, *Riforma Cattolica o Controriforma ? Tentativo di chiarimento dei concetti con riflessioni sul Concilio di Trent*, Brescia, Morcelliana, 1957, p. 15-69.

¹⁴ Derek Beales, *Was Joseph II an Enlightened despot?*, în *The Austrian Enlightenment and its Aftermath*. Edited by Ritchie Robertson and Edward Timms [Austrian Studies 2], Edinburgh, Edinburgh University Press, 1991, p. 1-17.

Contrareformei. Al doilea tip, cel al *Reformei catolice*, era o formă de manifestare mai reținută, ascetică, mai raționalistă, economică, moralistă, ce se reducea la credință, Biblie și sacrameente, forme lingvistice diferite ale liturghiei (o limbă individuală). Al treilea tip prezenta foarte puternice contraste, în Austria secolului XVIII, și care sunt detectabile la nivelul documentelor editate. Sunt cunoscătorii ateismului, sau oricum persoane care nu manifestau forme explicite de religiozitate, nu aveau interes pentru Sfinți, Liturghii sau Frății de cruce, și acesta este un tip așa-zis de *baroc laicizat*.

Desigur, trebuie să pornim de la percepția în epocă asupra diferitelor concepte și de la relația existentă atunci între acestea. De exemplu, într-un articol apărut în octombrie 1792, adevăratul *Aufklärung* se distanța clar de revoluția franceză, care era confundată cu anarhia. În accepțiunea epocii, un adevărat *Aufklärung* era aproape de religia creștină, conservator și se distanța de idealurile politice și ordinea unei republici. După aceeași opinie, falsul *Aufklärung* lovea în credință și credincioși, nu credea în Dumnezeu, ci doar în noroc. El a fost foarte bine caracterizat de Schlegel, care pleda pentru a nu se uita de adevăratul *Aufklärung*, ce trebuia să fie, obligatoriu, creștin. Dar, sub influența franceză și germană de după Revoluție, în contextul recrudescenței *ultramontanismului* Papei, a fost criticată reforma făcută de acesta pentru a transforma Biserica austriacă într-o Biserică de Stat. Istoricii liberali din ultima treime a secolului XIX, care au scris istoria Mariei Tereza, s-au oprit și asupra politicii lui Iosif al II-lea și s-au reîntors mereu la sistemul său politic, denumit *iosefinism*, iar sistemul Bisericii de Stat din perioada tereziană și iosefină a suprapus *iosefinismul* cu *catolicismul liberal*. Treptat, *Reforma catolică* a fost identificată cu acest sistem austriac al Bisericii de Stat de tip iosefin. Aceasta ca rezultat al sumei între *conciliarism*, *galicanism*, *jansenism* și *febronianism*, toate acestea fiind confundate cu tendințele venite dinspre *Aufklärung-ul protestant*.

În acest context, se încearcă, în bibliografia problemei, dimensionarea relației de putere, stabilită între *Stat* și *Biserică*. Noi suntem interesați de cazul Imperiului Habsburgic, unde puterea politică a Bisericii este discutată în contextul reformativ al epocii, și de relația cu naționalitățile într-o structură statală multiculturală, multietnică și multiconfesională. Simultan sunt interpretate și soluțiile încercate și găsite de reformatorii epocii: Kaunitz, Van Swieten, Sonnenfels, Felbiger, toți slujitori ai politicii lui Iosif al II-lea. Prin politica sa, el a fost, până la urmă, în stadiul timpuriu al evoluției naționalismului modern, tatăl acestuia, grație iosefinismului liberal practicat. Oricum, iosefinismul s-a dovedit a fi un sistem contradictoriu, dar care a

determinat iluminismul austriac¹⁵. Desigur, tentativa monarhiei luminate de a subordona Biserica rațiunii de stat și de a o pune în slujba reformelor nu a fost agreată de Curia romană. Ea a fost influențată de curentele Reformei catolice, care au pledat pentru o altă relație Biserică - Stat, în favoarea Bisericilor naționale și împotriva monarhismului papal. Istoricii au căzut de acord, în general, cu această idee, susținută și de aportul jansenismului în elaborarea și dezvoltarea iosefinismului, mai ales de faptul că janseniștii au fost recrutați dintre clericii, academicii, guvernării și jurnaliștii care au ajutat și contribuit la impunerea iosefinismului¹⁶. Concluzia acestei dezbateri a fost că iluminismul catolic austriac a reclamat un compromis: iluminismul nu a putut sugera în Austria soluții bisericești și de aceea s-a confundat cu jansenismul, iar *Aufklärung*-ul catolic a fost interpretat drept un curent rezultat din procesul cultural de reformare a Bisericii din statul iosefin¹⁷.

Extrem de sintetic privite toate aceste aspecte, putem spune că, sub Maria Tereza și Iosif al II-lea, s-au găsit puternice ancorări în tradiție, prin apelul la ceea ce s-a numit iosefinismul constituit. Acestora li s-au suprapus puternice influențe provenite din sânul Reformei (jansenismul, Reforma catolică, iluminismul catolic și febronianismul, studiate de Eduard Winter cu consecințele pentru boemi) și rezultatele obținute de iosefinism și Reforma catolică în stabilirea caracterului național. Rezultatele cercetării lui Ferdinand Maaß, asupra relației Biserică - Stat din perioada tereziană și iosefină, au fost puse în circulație și au dezvoltat noi perspective asupra istoriei Bisericii, pentru ca în 1943, Fritz Valjavec să interpreteze fenomenul prin răspândirea sa din perspectiva străduinței date de incursiunea în istoria politică și bisericească a secolului XVIII. El a emis părerea privitoare la *mișcarea Aufklärung*-ului pe care a identificat-o cu iosefinismul, găsind punctul central al demonstrației în ideea națională germană, care s-a tras din *Aufklärung*-ul german. În 1954, a fost stimulată cercetarea asupra Bisericii de Stat și a iluminismului catolic (*Staatskirchentum* și *katholische Aufklärung*) de istoricul Adam Wandruszka, cercetare reluată în 1973, când același cercetător a așezat tema iosefinismului în relație cu noțiunea de *Biserică - Stat* și *Reformă catolică*, datorită elementelor iluministe europene cu care aceasta a fost contaminată. Este adevărat că, pentru o caracterizare proprie a *iosefinismului* se potrivește analogia unui amestec de trecut medieval, parte austriac, parte din istoria tradiției Stat - Biserică

¹⁵ Michael Pammer, *Glaubensabfall und wahre Andacht*, p. 3-23; Robert A. Kann, *A Story in Austrian Intellectual History*, p. 122-235.

¹⁶ Charles H. O'Brien, *Jansenists and Josephinism*, p. 143.

¹⁷ Elisabeth Kovács, *Katholische Aufklärung und Josephinismus. Neue Forschungen und Fragestellungen*, în vol. *Katholische Aufklärung – Aufklärung im katholischen Deutschland*. Hrsg. von Harm Klueting in Zusammenarbeit mit Norbert Hinske und Karl Hengst, Hamburg, Meiner, 1993, p. 246-259.

europenă și multe altele legate de „dorința omului de a ieși din starea de minorat” (Kant), care au primit denumirea de „spiritul timpului” (*der Geist der Zeit*). Aceasta a devenit până la urmă și a definit ideea de *Aufklärung*. Adică, tot ceea ce politica imperială a putut prezenta de la Leibniz, Wolff sau sinteza asupra ideilor iluminiștilor italieni, Giannone și Muratori, dar și ale iluminiștilor francezi. Toate acestea s-au amestecat cu puternica tradiție austriacă, sau ceea ce Eigenart a numit politică statală și influență a politicii bisericești. Peste toate aceste interpretări s-a suprapus informata lucrare a lui Peter Hersche despre *jansenismul târziu*, care oferă diverse analize cu privire la atitudinea personală față de pietate, ideologia iluministă și politica absolutistă pragmatică, punând aceste chestiuni în contextul dezvoltării generale a Austriei și a așa-numitelor „dialectici ale Iluminismului”¹⁸.

Desigur, pentru înțelegerea întregii complexități a fenomenului, nu trebuie uitată contribuția extrem de nuanțată și clarificatoare a lui Franco Venturi, care a creat o sinteză asupra secolului XVIII în cultura și istoria intelectuală italiană, *Settecento Riformatore*, și care conține numeroase discuții privitoare la perioada reformistă din Austria. Venturi a făcut o analiză distinctă asupra condițiilor sociale și politice din numeroasele centre italiene, recunoscând forțele și tradițiile diferite existente acolo și grupările regionale ale scriitorilor și intelectualilor italieni. Venturi a scris o istorie multidimensională a nașterii, devenirii iluminismului italian și a momentelor de dezvoltare ideatică, o istorie a ideilor lumii vestice, care nu a exclus exprimările populare și cele înalte ale pamfletelor sau jurnalelor. Iluminismul austriac poate și trebuie înțeles și văzut într-o complementaritate cu inteligența italiană. De altfel, această direcție trasată de Venturi a fost urmată, în studiile de specialitate, de analiza *preiluminismului catolic italian* și de influența venită dinspre situația din Modena, care a avut impact asupra poziției autorilor preiluminiști de talia lui Ludovico Antonio Muratori și a determinat rediscutarea caracterului Reformei catolice, ce a primit astfel o nouă semnificație¹⁹.

Pentru înțelegerea epocii Luminilor în spațiul Europei centrale și a reformismului terezian și iosefin, care a implementat „noua ordine” în Imperiu, este necesar să stabilim ce elemente au stat la baza reformelor făcute în timpul Mariei Tereza. Mai întâi, avem de-a face cu tendința Statului, aflat sub marea influență a Bisericii, gata să urmeze temele impuse de aceasta și care a dorit să facă reforme în Biserică cu sau fără ajutorul conducerii romane. Pe de altă

¹⁸ Peter Hersche, *Der Spätjansenismus in Österreich*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1977, p. 46-74; Idem, *Der österreichische Spätjansenismus. Neue Thesen und Fragestellungen*, în vol. *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, p. 180-193.

¹⁹ Adam Wandruszka, *Die Katholische Aufklärung Italiens und ihr Einfluss auf Österreich*, în vol. *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, p. 62-73.

parte, opera reformatoare stătea, așa cum era exprimată de Muratori, drept program reformativ bisericesc și pornea (era consecința) din forme ale catolicismului baroc. Așadar, un stat catolic trecut prin reforme iluministe nu-și putea dovedi eficiența fără un program reformativ în Biserică, iar programul reformativ bisericesc început în timpul Mariei Tereza s-a desfășurat, după 1750, în spirit jansenist, chiar în mijlocul iluminismului catolic. A făcut parte, cu siguranță, din celelalte reforme ale statului, dar a ținut mai apoi de dorința de reformare a Bisericii. De aceea jansenismul austriac a fost parte a programului reformativ pe care statul a trebuit să-l încheie cu noua ordine. Ideea a fost demonstrată de Peter Hersche prin analiza relației pe care a avut-o Maria Tereza cu jansenismul. Hersche considera drept „ani de glorie” ai jansenismului perioada cuprinsă între 1740-1770.

Se poate sesiza că toți termenii raportului Stat - Biserică sunt bine evidențiați și aprofundați și că politica religioasă a Curtii vieneze este cu atenție evaluată în majoritatea provinciilor habsburgice. Deși istoricii și teologii au acordat, în aparență, suficientă atenție evoluției fiecărei confesiuni din cadrul Imperiului, analizele sunt, de regulă, lipsite de o perspectivă comparativă, preferându-se abordările liniare, axate pe prezentarea separată a credințelor. Astfel, sfera relațiilor interconfesionale, cea a interacțiunii Bisericilor în plan spiritual și administrativ, care a dus la adoptarea unor structuri și modele viabile și la actualizarea vieții religioase la noul mental al epocii reformiste, rămâne încă, în mare parte, neacoperită²⁰.

²⁰ Legat de problematica istoriei Bisericii și a administrației ecleziastice din Imperiul Habsburgic, din câmpul imens al cercetărilor dedicate subiectului se decantează, în funcție de importanța lor, următoarele lucrări: Gotthold Dorschell, *Maria Theresias Staats- und Lebensanschauung*, Gotha, 1908; Raymond Janin, *Les églises orientales et les rites orientaux*, Paris, 1926; Willibald Ploechl, *The Church Laws for Orientals of the Austrian Monarchy in the Age of Enlightenment*, in *Quarterly Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America*, Aprilie 1944, p. 1-46; Fritz Wagner, *Europa im Zeitalter des Absolutismus 1648-1789*, München, 1959; Eduard Winter, *Der Josephinismus*; Mihály Bucsay, *Der Protestantismus und Ungarn 1521-1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*, Wien, Köln, Graz, Hermann Böhlau Nachf., 1979; Karl Otmar von Aretin, *Die Unionsbewegungen des 18. Jahrhunderts unter dem Einfluss von katholischer Aufklärung, deutschen Protestantismus und Jansenismus*, în vol. *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, p. 116-123; Idem, *Der Josephinismus und das Problem des katholischen aufgeklärten Absolutismus in Österreich*, în vol. *Österreich im Europa der Aufklärung*, Band I, p. 509-524; Elisabeth Kovács, *Die „Herausentwicklung Österreichs aus dem Heiligen Römischen Reich“ im Reflex der Beziehungen von Kaisertum und Papsttum während des 18. Jahrhunderts*, în vol. *Österreich im Europa der Aufklärung*, Band I, p. 421-436; Eadem, *Beziehungen von Staat und Kirche im 18. Jahrhundert*, în vol. *Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1983, p. 143-152; Joseph Karniel, *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.*, Gerlingen, Bleicher Verlag, 1986; Robert A. Kann, *Die Staatsauffassung der maria-theresianischen Reformabsolutismus*, în vol. *Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, p. 168-174; Idem, *Fortschritt und Tradition*, în *Österreich im Europa der Aufklärung*, Band I, p. 29-36; Gerhardt Kolbitsch, *Kirchenpolitik Maria Theresias*, Innsbruck, 1992;

Așadar, pentru identitatea absolutismului iluminist și a iosefinismului în Austria, trebuie să vorbim despre reformele statului în egală măsură cu reformele bisericești, ce au stat în prima linie a preocupărilor burgheze, mai ales a funcționarilor, în majoritatea lor janseniști. Așa se explică de ce Eduard Winter a și numit iosefinismul „die Weltanschauung des gemässigten Bürgertums, das zu weitgehenden Konzessionen an den Feudalismus bereit war”. Treptat, în acest fel, competențele statului s-au întins în teritoriul roman, pornind de la catolicismul baroc, ca formă a catolicismului, dar au fost influențate de revoluția franceză care avea caracter antibisericesc și anticreștin. De aceea, s-a spus că iluminismul catolic a fost un compromis, iar sistemul reformist, denumit în genere *iosefinism* a putut fi caracterizat drept un sistem contradictoriu, dar care a dat profilul iluminismului austriac²¹.

De o atenție deosebită s-a bucurat vârsta Luminilor în spațiul românesc, marcat în secolul XVIII de prezența unor realități multiculturale și multiconfesionale, ceea ce i-a conferit iluminismului românesc o anumită particularitate. Teritoriul Principatelor a fost subsumat în două entități politice: Monarhia Habsburgică, care includea Transilvania și Bucovina, și Imperiul Otoman, care, după pacea de la Karlowitz, își rezerva controlul și asupra unei părți din Moldova și Valahia. Spiritual vorbind, avem de-a face, în cele trei principate, localizate între Orient și Occident, cu catolicism, ortodoxie și protestantism – luteranism, calvinism, unitarianism –, dar și cu greco-catolicism, o atitudine specifică între catolicism și ortodoxie. Mai mult, acestea comportau particularități etnice, lingvistice și culturale diferite, dar și tradiții intelectuale specifice. Din start, cultura din Moldova și Valahia s-a născut sub influența raționalismului ortodox, a fost inspirată de iluminismul francez, de neoelenism și de nașterea naționalismului. În același timp, în Transilvania se distinge influența iluminismului catolic, a *Aufklärung*-ului și a Reformei, a pietismului și a opțiunii aristocrației, a elitei, spre valorile naționalismului democratic. Metodologic vorbind, nu putem reconstitui iluminismul transilvan fără a vorbi în avans despre funcționarea Reformei catolice ca vehicul al Luminilor, anume despre jansenism, galicanism sau pietism născut în ambientul mercantilismului și al cameralismului, a *Wissenschaft*-ului sau al modelelor oferite

Christine Schneider, *Der weltliche Klerus im System des Josephinismus. Zwischen staatlicher Funktion und seelsorgerischer Aufgabe*, Wien, Franz Deuticke, 1999; John Faris, *Eastern Catholic Churches. Constitution and Governance*, New York, 1992; *Catholic Eastern Churches. Heritage and Identity*, Rome, 1994; Ernst Wangermann, *Reform Catholicism and Political Radicalism in the Austrian Enlightenment*, în vol. *The Enlightenment in National Context*, 1996, p. 126-138; Ernst Christoph Suttner, *Relația alternantă dintre Bisericele Răsăritului și Apusului*; Idem, *Staaten und Kirchen in der Völkerwelt des östlichen Europa*, Fribourg, Academic Press Fribourg, 2007 etc.

²¹ Karl Ottmar Freiherr von Aretin, *Der Josephinismus und das Problem des katholischen aufgeklärten Absolutismus*, p. 509-524.

de Leibniz, al științelor preiluministe despre școala geografică, a *Staatenkunde*-ului²².

În consecință, generațiile care s-au format în acest nou context politic și într-un asemenea ambient multicultural stimulat, fie la Trnavia, Roma, Viena, Budapesta, fie în centrele culturale ale Transilvaniei (Bistrița, Blaj, Cluj etc.), au învățat să gândească și să scrie sub influența programului reformator. Ei au elaborat un discurs teologic, filologic și istoric în atmosfera culturii *Aufklärung*-ului catolic, care era o sinteză între Reforma Catolică și programul reformator habsburgic.

4. *Problema sintezei*

Din întreaga noastră prezentare, cu particularitățile și pluralismul care a animat, metodologic și conceptual, aplecarea către secolul XVIII în Europa Centrală, se detașează constatarea că, toată această problemă a reclamat apelul la interdisciplinaritate și la dialogul științelor conexe istoriei: istoria religiilor și a Bisericii (Catolică și Ortodoxă)²³, filologia și lingvistica²⁴, istoria

²² Pompiliu Teodor, *The Romanians from Transylvania between the Tradition of the Eastern Church, the Reformation and the Catholic Reformation*, în vol. *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Edited by Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj, Cluj University Press, 1995, p. 175-186; Idem, *Enlightenment and Post-Enlightenment in the Romanian Area*, în *Historické Studie*, 39, 1998, p. 94-102; Idem, *Reformă catolică și Aufklärung în epoca Luminilor la românii din Transilvania. Linii generale ale problemei*, în *Spiritualitate românească și istorie europeană*. Editori Iacob Mârza și Ana Dumitran, Alba Iulia, 1999, p. 174-175.

²³ A se vedea, pentru această problemă deosebit de complexă: L.J. Rogier, „Die Kirche im Zeitalter der Aufklärung und Revolution”, în L.J. Rogier, Guillaume de Bertier de Sauvigny, and Joseph N. Hajjar, *Geschichte der Kirche*. Band IV. *Die Kirche im Zeitalter der Aufklärung, Revolution und Restauration*, Einsiedeln, Benziger, 1966, p. 59-118; Gotfried Mraz, *Kirche und Verkündigung in aufgeklärten Staat. Anmerkungen zur katholischen Pastoraltheologie im josephinischen Österreich*, în vol. *Formen der europäischen Aufklärung. Untersuchungen zur Situation von Christentum, Bildung und Wissenschaft im 18. Jahrhundert*. Hrsg. von Friedrich Engel-Janosi, Grete Klingenstein, Heinrich Lütz, München, Oldenbourg, 1976, p. 81-95; Joseph Listl, *Kirche und Staat in der neueren katholischen Kirchenrechtswissenschaft*, Berlin, Duncker & Humblot GmbH, 1978, p. 54-60; Elisabeth Kovács, *Katholische Aufklärung und Josephinismus. Neue Forschungen und Fragestellungen*, p. 246-259; Eadem, *Ultramontanismus und Staatskirchentum im thesianisch-josephinischen Staat. Der Kampf der Kardinale Migazzi und Franckenberg gegen den Wiener Professor der Kirchengeschichte Ferdinand Stöger*, Wien, Wiener Dom Verlag, 1975, p. 13-131; Ernst Christoph Suttner, *Unirea bisericească din Transilvania 1697-1701*, în *Teologia*, I, 1997, nr. 2; Idem, *Kirche und Nationen. Beiträge zur Frage nach dem Verhältnis der Kirche zu den Völkern und der Völker zur Religion*, în *Das östliche Christentum*, Bd. 46, 1997; Idem, *Schisme: ceea ce separă și ceea ce nu separă de Biserică*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2006.

²⁴ Walter Dietze, *Probleme der literarischen Periodisierung: Axiome - Fragen - Hypothesen*, în Werner Bahner, *Renaissance, Barock, Aufklärung*, p. 41-54; Ulrich Muhlack, *Historie und Philologie*, în Hans Erich Bödeker et alii, *Aufklärung und Geschichte*, p. 49-81; Ulrich Ricken, *Sprachtheorie als Aufklärung in Deutschland und Frankreich*, în vol. *Aufklärung als Mission. La Mission des Lumières. Akzeptanzprobleme und Kommunikationsdefizite. Accueil réciproque et difficultés de communication*. Hrsg.

filosofiei și filosofia istoriei²⁵. S-au probat astfel, deopotrivă, sinteze politice și nonpolitice, care au focalizat atenția scrisului istoric, pentru perioada *Aufklärung*-ului, în direcția culturii politice sau a culturii în general, cu toate sectoarele și compartimentele sale.

Modelele culturale și politice emanate de „secolul vital” (Pierre Chaunu), atât pentru Europa Centrală cât și pentru cea de Sud-Est²⁶, au direcționat și au dat noi sensuri sintezelor de istorie politică pentru acest spațiu. Se oferă astfel cititorului, un exemplu de structură statală funcțională, Imperiul Habsburgic, o pildă de multiculturalism și multiconfesionalism, într-un ambient ce se dorea și a reușit să fie tolerant. Desigur, bibliografia ideii de toleranță în Imperiul Habsburgic este vastă, incluzând monografiile clasice consacrate iosefinismului, ori numeroasele biografii ale împăratului Iosif al II-lea. În context, sunt analizate principalele ipostaze și etape ale evoluției conceptului, în perioada tereziană și iosefină (persecuție, tolerare, toleranță), modificarea conceptului de toleranță, de la o pace religioasă (cu origini plasate în perioada Umanismului și a Reformei), la accepțiunea modernă a fenomenului. Din această perspectivă, este evidențiat climatul de toleranță confesională instituit în Transilvania secolului al XVI-lea, în contextul intoleranței dominante pe continental european. Acesta a fost stimulul care a animat istoricii americani, austrieci, germani și maghiari să se oprească la istoria Imperiului Habsburgic²⁷

von Werner Schneiders, în *Das Achtzehnte Jahrhundert*, Supplementa, Band 1, Marburg, 1993, p. 258-268.

²⁵ Hans-Joachim Schöps, *Deutsche Geistesgeschichte der Neuzeit*. Band III. Von der Aufklärung zur Romantik, Mainz, Hase Verlag, Koehler Verlag, 1977, p. 36-147; Rudolf Vierhaus, *Historische Interesse im 18. Jahrhundert*, în Hans Erich Bödeker et alii, *Aufklärung und Geschichte*, p. 343-351; Peter H. Reill, *Science and the Science of History in the Spätaufklärung*, în vol. cit., p. 265-275; Jürgen Kocka, *Geschichte und Aufklärung. Aufsätze*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1989; Horst Walter Blanke, Dirk Fleischer, *Aufklärung und Historik*, p. 16-28.

²⁶ Pashalis M. Kitromilides, *Iosif Moesiodax. Repere ale gândirii balcanice din secolul al XVIII-lea*, București, Editura Demiurg, 2000; Idem, *Iluminismul neolen. Ideile politice și sociale*, București, Editura Omonia, 2005.

²⁷ Roy Porter, Mikulaš Teich [edited by], *The Enlightenment in National Context*; Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1984; R.J.W. Evans, *Joseph II and Nationality in the Habsburg Land*, în *Enlightened Absolutism. Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*, edited by H.M. Scott, London, Macmillan, 1990, p. 209-219; Éva H. Balázs, *Hungary and the Habsburgs 1765-1800. An Experiment in Enlightenment Absolutism*. Translated by Tim Wilkinson, Budapest, Central European University Press, 1996; Peter F. Barton (ed.), *Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen. Eine Festschrift*. Bd. I. *Im Zeichen der Toleranz*, Bd. II. *Im Lichte der Toleranz*, Wien, Institut für protestantische Kirchengeschichte, 1981; Mihály Bucsay, *Das Toleranzpatent in der reformierten Kirche Altlungarns*, în vol. *Im Lichte der Toleranz*, p. 59-104; Adam Wandruszka, *Zur Religiosität Josephs II.*, în vol. *Im Zeichen der Toleranz*, p. 101-108; Werner Ogris, *Joseph II. Staats- und Rechtsreformen*, în vol. cit., p.

și desigur acesta a fost și motivul pentru care istoricii din România (maghiari, români sau sași) au făcut eforturi de a fi în consonanță cu cercetările colegilor de breaslă²⁸, chiar dacă tema rămâne una novatoare pentru istoriografia românească. Multiplicarea referințelor bibliografice nu este însă utilă în contextul unei analize precum cea de față, care are drept obiectiv principal înfățișarea tendințelor actuale din istoriografia subiectului.

1.1. *Despre istoriografia iluministă românească*

Aceeași dorință de sinteză complexă și cuprinzătoare asupra iluminismului din Transilvania a animat și școala istorică românească de profil, coordonată de profesorul Pompiliu Teodor. În acest adevărat laborator exegetic al iluminismului transilvan s-au născut cercetări monografice fundamentale semnate de Pompiliu Teodor, Doru Radosav, Toader Nicoară, Ioan Horga, Gabriela Mircea, Ovidiu Ghitta, Greta Miron, Daniel Dumitran, Laura Stanciu²⁹ sau sinteze problematice asumate de către Nicolae Bocșan,

109-151; Roland Crahay, *La Tolérance Civile. Colloque international organisé à l'Université de Mons du 2 au 4 septembre 1981 à l'occasion du deuxième centenaire de l'Édit de Joseph II*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 1982; Inge Gaml, *Staat - Kirche - Individuum in der Rechtsgeschichte Österreichs zwischen Reformation und Revolution*, Wien, Köln, Graz, Hermann Böhlau Nachf., 1984; Josef Karniel, *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.*; Jan Mikrut, *Die Idee der Religionstoleranz im 18. Jahrhundert in den Ländern der Habsburgermonarchie*, Wien, Dom Verlag, 1999; Jean Béranger, *Tolérance ou paix de religion en Europe centrale (1415-1792)*, Paris, Honoré Champion Éditeur, 2000; *Toleration in Enlightenment Europe*, edited by Ole Peter Grell and Roy Porter, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

²⁸ Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă 1718-1739*, București, Editura Enciclopedică, 1998; Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, București, Minerva, 1972; Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul*; Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București, Editura Academiei, Paris, Éditions du C.N.R.S., 1980; Pompiliu Teodor, *Interferențe iluministe europene*; Idem, *Petru Maior: Aufklärung und Nation*, în vol. *The Enlightenment and Romanian Society*, edited by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Dacia, 1980, p. 244-262; István Juhász, *Das Edictum tolerantiae und das siebenbürgische Fürstentum*, în *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, IV. Folge, 7. Jahrgang, 1984, Heft 1, p. 1-17; Pompiliu Teodor, *Tolerance and the Transylvanian Romanians: from Maria Theresia to Joseph II*, în vol. *Church and Society in Central and Eastern Europe*, edited by Maria Crăciun and Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, EFES, 1998, p. 184-206; Greta Miron, *Greco-catolicism și ortodoxie în Transilvania celei de-a doua jumătăți a sec. al XVIII-lea. Repere în definirea ideii de toleranță*, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai” Târgu Mureș*, vol. II, 1999, p. 104-115; Ioan Horga, *Contribuții la cunoașterea jozeфинismului provincial. Debutul Episcopiei Greco-Catolice de Oradea (1777-1784)*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2000.

²⁹ Pompiliu Teodor, *Sub semnul Luminilor: Samuil Micu*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000; Toader Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală și mentalități colective*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1997; Doru Radosav, *Carte și societate în nord-vestul Transilvaniei (sec. XVII-XIX)*, Oradea, Fundația culturală „Cele trei Crișuri”, 1995; Idem, *Sentimentul religios la români. O perspectivă istorică (sec. XVII-XX)*, Cluj-Napoca, Dacia, 1997; Ioan Horga, *Tradiție și noutate în spiritualitatea românească greco-catolică din*

Iacob Mârza, Ladislau Gyémánt, Sorin Mitu, Remus Câmpeanu, Gheorghe Firczak, Edit Szegedi³⁰. Această școală de exegeză a iluminismului ardelean își impunea, încă de la începutul anilor '90, interrelaționarea istoriografiei românești cu cea europeană, iar rezultatele obținute au extins câmpul cunoașterii Transilvaniei iluministe.

Cu tot efortul pentru un discurs integrator în concernul principalelor direcții de investigație a iluminismului central-european menționat anterior, care, în principal, a exersat recuperarea restanțelor și stabilirea unui dialog funcțional între istoriografia românească de profil și cea europeană, diferențele sunt încă evidente și, în același timp, de înțeles. Deficitul de comunicare între istoriografia românească și cea universală, din a doua jumătate a secolului trecut, nu a încurajat, ca în cazul istoriografiei maghiare, de exemplu, practica

epoca luminilor. Episcopia din Oradea, Oradea, Fundația culturală „Cele trei Crișuri”, 1996; Idem, *Contribuții la cunoașterea jozefinismului provincial*, Ovidiu Ghitta, *Nașterea unei biserici. Biserica Greco-Catolică din Sătmăr în primul ei secol de existență 1667-1761*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2001; Gheorghe Gorun, *Biserica românească și societatea transilvană. Studii de istorie a Bisericii greco-catolice românești*, Oradea, Editura Logos '94, 2002; Mihai Săsăujan, *Politica bisericească a Curții din Viena în Transilvania 1740-1761*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2002; Remus Câmpeanu, *Biserica Română Unită între istorie și istoriografie*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003; Cristian Barta, *Tradiție și dogmă. Percepția dogmatică a Unirii cu Roma în operele teologilor greco-catolici (secolele XVIII-XIX)*, Blaj, Editura Buna Vestire, 2003; Greta Monica Miron, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania. Cler și enoriași 1697-1782*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2004; Eadem, *Biserica Greco-Catolică din comitatul Cluj în secolul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2007; Daniel Dumitran, *Un timp al reformelor. Biserica Greco-Catolică din Transilvania sub conducerea episcopului Ioan Bob (1782-1830)*, ediția a II-a, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2007; Laura Stanciu, *Biografia unei atitudini: Petru Maior (1760-1821)*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2003; Eadem (împreună cu Pompiliu Teodor și Iacob Mârza), *Semantică politică iluministă în Transilvania (sec. XVII-XIX): glosar de termeni*, Alba Iulia, Aeternitas, 2002; Eadem, *Orientări în studiul discursului istoric: aspecte semantice. O propunere pentru istoria Transilvaniei*, Alba Iulia, Aeternitas, 2005; Eadem (în colab. cu Iacob Mârza), *Sens și reprezentare în dinamica gândirii politice din Transilvania (sec. XVII-XIX): dicționar terminologic explicativ. Bază de date*, Cluj-Napoca, Argonaut, 2005; Eadem, *Între Răsărit și Apus. Secvențe din istoria Bisericii românilor ardeleni*, Cluj-Napoca, Argonaut, 2008; Ioan Chindriș, Niculina Iacob, *Petru Pavel Aron*, Blaj, Editura Astra, 2007; Ciprian Ghișa, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania (1700-1850). Elaborarea discursului identitar*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2006.

³⁰ Nicolae Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, Facla, 1986; Iacob Mârza, *Școală și națiune. Școlile de la Blaj în epoca renașterii naționale*, Cluj-Napoca, 1987; Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între anii 1790 și 1848*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986; Adolf Ambruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ed. a II-a, București, Editura Enciclopedică, 1993, p. 236-276; Sorin Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, București, Humanitas, 1997; Remus Câmpeanu, *Elitele românești din Transilvania*; Gheorghe Firczak, *Interferențe, convergențe și divergențe culturale româno-maghiare în epoca Luminilor*, Deva, Editura Călăuza, 2000; Edit Szegedi, *Identități premoderne în Transilvania*, Cluj-Napoca, EFES, 2002.

imitației și nu a format un gust pentru implant la nivel metodologic sau interpretativ.

Această realitate comportă două aspecte, care au constat, pe alocuri, în îngroșarea, uneori exagerată, a specificității iluminismului românesc din Transilvania în raport cu cel central-european. În același timp, din cauza aceluiași deficit de comunicare, constatăm acumularea, treptată, a unor decalaje metodologice imense, încât găsim relativ puține puncte de vedere comune cu dezvoltările înregistrate de istoriografiile vecine, în cercetarea de profil.

De exemplu, tematica restructurării administrative a Transilvaniei, în perioada reformelor Mariei Tereza și ale lui Iosif al II-lea, deși de mare importanță pentru surprinderea masivului fenomen de modernizare a societății ardeleni și pentru dificila desprindere de șabloanele Vechiului Regim, chiar de lumea medievalului, a fost neglijată de scrisul istoric românesc. Istoriografia română a preferat să-și focalizeze atenția, din considerente mai mult sau mai puțin politice sau politizate, asupra problematichilor privind mișcarea națională, dinamica socială (iobăgia, lupta de clasă), evoluția economică (cu precădere relațiile agrare) și devenirea culturală. Tributari normelor și paradigmelor impuse de ideologia marxistă, istoricii români au omis evaluarea unei componente substanțiale, care a propulsat Transilvania pe drumul modernizării, și anume administrația. Focalizările asupra acestui domeniu au fost cu totul sporadice și aleatorii, deși investigarea lui ar fi putut pune în lumină aspecte inedite legate de societatea ardeleană, mai ales în legătură cu devenirea lumii românești de aici.

Cercetarea construcției administrative a provinciei într-o epocă de profunde schimbări, precum cea a reformelor tereziene și iosefine, ar putea contrazice anumite clișee ale scrisului nostru istoric, în special stereotipul iobăgiei generalizate, cultivat programatic în calitate de pilon de susținere a teoriei luptei de clasă, ca element de progres. Reevaluarea problematichii ar putea îmbogății imaginea despre mecanismele de funcționare ale birocrăției transilvane și despre eforturile de adaptare a ei la modelele continentale de funcționare cele mai eficiente, în perioada radicalelor schimbări din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, și ar putea constitui un fundament real al studiului preistoriei construcției europene în spațiul românesc³¹. În pofida resurselor imense de valorificare în plan istoriografic, istoria administrației

³¹ Ládislau Gyémánt, *Preistoria construcției europene*, Cluj-Napoca, EFES, 1998; Idem, „De la reformism la revoluția din 1848”, în *Istoria Romaniei. Transilvania*, vol. I, Cluj-Napoca, Editura George Barițiu, 1997, p. 745-804; Adrian Marino, *Pentru Europa. Integrarea României*, Iași, Polirom, 1995; Ioan Horga, *Contribuții la cunoașterea jozejinismului provincial*, Angelika Schaser, *Reformele iosefine în Transilvania și urmările lor în viața socială. Importanța Edictului de concivitate pentru orașul Sibiu*, Sibiu, Editura hora, 2000.

transilvane este concentrată în doar câteva repere, nici ele extrem de consistente³².

Nici specialiștii în domeniul istoriei eclesiastice focalizați asupra spațiului transilvan nu au fost adepții comparatismului confesional³³. Este dincolo de orice dubiu tendința istoricilor maghiari și germani de a investiga cu predilecție trecutul propriilor confesiuni și apetența autorilor români pentru

³² Ferdinand Ziegler, *Die politische Reformbewegung in Siebenbürgen zur Zeit Josephs II.*, Wien, Wilhelm Braumüller, 1881; Trócsányi Zsolt, *Erdélyi kormányzatásági levéltárak*, Budapest, 1973; Idem, *Habsburg politika és Habsburg kormányzat Erdélyben 1690-1740*, Budapest, 1988; Friedrich Walter, *Die Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias. 1740-1780*, Wien, 1938; Helmuth Klima, *Guvernatorii Transilvaniei. 1774-1867* [Biblioteca Institutului de Istorie Națională, XI], Sibiu, 1943; Rolf Kutschera, *Guvernatorii Transilvaniei 1691-1774*, Sibiu, 1943 [Biblioteca Institutului de Istorie Națională, XI]; Idem, *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen 1688-1869*, Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1985; Avram Andea, *Iluminism și modernizare în societatea românească*, Cluj-Napoca, Editura Inter-Tonic, 1996; Aurel Răduțiu, *Reorganizarea politico-administrativă a Transilvaniei la 1784. Constituirea comitatului Turda*, în vol. *Răscoala lui Horea 1784. Studii și interpretări istorice*, Cluj-Napoca, Dacia, 1984; Elke Josupeit-Neitzel, *Die Reformen Josephs II. in Siebenbürgen*, München, Rudolf Trofenik Verlag, 1986; Costin Feneșan, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial. 1716-1778*, Timișoara, Editura de Vest, 1997; Vasile Ionaș, *Reformismul austriac și fiscalitatea în Transilvania în secolul al XVIII-lea* (lucrare de doctorat în manuscris), Cluj-Napoca, Universitatea „Babeș-Bolyai”, 1998; Anton Dörner, *Reformismul austriac și administrația din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, (lucrare de doctorat în manuscris), Cluj-Napoca, Universitatea „Babeș-Bolyai”, 1998; Petre Din, *Mitul bunului împărat – Realitatea politică a românilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, (lucrare de doctorat în manuscris), Cluj-Napoca, Universitatea „Babeș-Bolyai”, 2002; Ioan Horga, *Contribuții la cunoașterea josefinismului provincial*; Angelika Schaser, *Reformele iosefine în Transilvania și urmările lor în viața socială*; Ladislau Gyémánt, *Reorganizarea administrației Pământului Crăiesc în lumina actelor tipărite în limba română în anul 1797*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj*, XXVI, 1983-1984; Idem, „De la reformism la revoluția franceză” etc.

³³ Octavian Bârlea, *Ostkirchliche Tradition und westlicher Katholizismus. Die Römische Unierte Kirche zwischen 1713-1727* [Societas Academica Dacoromana, Acta Historica VI], München, 1966; Krista Zach, *Zur Geschichte der Konfessionen in Siebenbürgen im 16. bis 18. Jahrhundert*, în *Südostdeutsches Archiv*, 24-25, 1981-1982, p. 40-89; Eadem, *Orthodoxe Kirche und rumänisches Volksbewusstsein im 15. bis 18. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1977; Ludwig Binder, *Die evangelische Kirche in Siebenbürgen zur Zeit der Reformen Joseph II. mit besonderer Berücksichtigung des Toleranzpatents*, în vol. *Im Lichte der Toleranz*, p. 170-200; Kálmán Benda, *Das Grossfürstentum Siebenbürgen unter Maria Theresia*, în *Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte. X. Maria Theresia als Königin von Ungarn*, ediție de Gerda Mraz, Eisenstadt, 1984; Angelika Schaser, *Siebenbürgen unter der Habsburger Herrschaft im 18. Jahrhundert*, în *Siebenbürgische Semesterblätter*, 3, 1989, p. 25-40; Harald Zimmermann, *Die Deutschen Siebenbürgens im Konigreich Ungarn*, în Hans Rothe (Hg.), *Die Siebenbürger Sachsen in Geschichte und Gegenwart* [Studien zum Deutschtum im Osten, 26], Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 1994; Ioan Horga, *Tradiție și noutate în spiritualitatea românească greco-catolică*; Iudita Călușer, *Episcopia Greco-Catolică de Oradea. Contribuții monografice*, Oradea, Editura Logos '94, 2000; Ovidiu Ghitta, *Nașterea unei biserici*; Greta-Monica Miron, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania*; Mihai Săsăujan, *Politica bisericească a Curții din Viena*; Daniel Dumitran, *Un timp al reformelor* etc.

monografii sau pentru analize care pun în lumină strânsa legătură dintre Biserica românească și mișcarea națională. În cazul istoriografiei confesionale românești, o mare parte a resurselor de cercetare s-a consumat inutil, în nesănătoasa polemică dintre istoricii și teologii ortodocși și cei greco-catolici³⁴. S-au consemnat insuficiente preocupări pentru modul în care Bisericele românești din Transilvania s-au deschis, în evoluția lor, înspre modelele funcționale oferite de alte confesiuni. În fapt, în întreaga noastră literatură de specialitate, un singur studiu, vechi de altfel, a fost consacrat acestei tematici³⁵. Este adevărat că, în ultimii ani, cercetările privind perfecționarea administrației ecleziastice românești au câștigat teren (ne referim la lucrările Gretei Miron și ale lui Mihai Săsăujan și Daniel Dumitran), dar nu se acordă încă suficientă atenție măsurii în care, în procesul lor de modernizare, Bisericele românești au optat sau au fost constrânse să opteze, în epoca reformelor, pentru preluări ale unor componente care și-au atestat deja funcționalitatea în alte provincii ale Imperiului. Pare ciudată această omisiune, în condițiile în care, după cum este bine cunoscut, în Transilvania, confesiunile românești au avut multe de câștigat de pe urma politicii reformiste a Curții vieneze.

O istorie a Transilvaniei prin instituțiile sale este analiza riguroasă recentă consacrată învățământului, Bisericii și organizării administrative a provinciei ardeleni iluministe³⁶. Cartea umple un gol în istoriografia consacrată iluminismului transilvan, pentru că reușește să pună în dialog istoriografia maghiară, română și cea germană în compunerea subiectului și oferă o perspectivă comparativă asupra modului în care Transilvania s-a deschis, în secolul al XVIII-lea, înspre modelele funcționale din Imperiul Habsburgic. Demersul autorilor clujeni se vrea un suport pentru demararea investigațiilor privind modernizarea structurilor transilvane prin reformele habsburgice.

1.2. Preocupările cercetătorilor străini privitoare la iluminismul românesc

Nu putem omite, desigur, preocupările istoriografilor străine, europeană (austriacă, germană, maghiară) și americană, pentru iluminismul românesc transilvan. Pentru a nu lărgi prea mult cadrul lucrării, am rămas la prezentarea unor aspecte semnificative ale acestor istoriografii, numai acolo unde era necesar sau chiar inevitabil. Scrierea unei istorii a istoriografiei românești a iluminismului transilvan fără nici o referire la istoriografiile

³⁴ Corina Teodor, *Coridoare istoriografice. O incursiune în universul scrisului ecleziastic românesc din Transilvania anilor 1850-1920*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003; Remus Câmpeanu, *Biserica Română Unită între istorie și istoriografie*.

³⁵ Alexandru Grama, *Instituțiile calvinesci în Biserica românească din Ardeal, fazele lor în trecut și valoarea lor în prezent. Studiu istorico-canonic*, Blasiu, 1895.

³⁶ Remus Câmpeanu, Attila Varga, Anton Dörner, *În pragul Europei. Instituțiile transilvane în epoca prerreformistă*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2008.

europene sau americane, precum și permanenta raportare la formulele iluminismului din Principatele române este în fond o încercare sterilă și o reconstituire falsificatoare, prin parțialitatea sa, deoarece istoriografia iluminismului românesc transilvan nu a evoluat sub un clopot de sticlă. Ea a consonat și a fost contaminată, stimulată și chiar direcționată, de reușitele acestor istoriografii preocupate de cazul Transilvaniei iluministe.

În sintezele fundamentale ale lui Valjavec, Venturi, Turczynski sau Winter s-a avut în vedere și iluminismul românilor din Transilvania sau Principatele Române. Parcurgerea lucrărilor menționate, referitoare la accepțiunile și componența conceptelor de *Aufklärung* și *iosefinism*, a relației stabilite între aceste probleme, este vitală pentru înțelegerea iluminismului central-european, unde un loc distinct îl ocupă și iluminismul transilvan.

Complementare s-au dovedit și remarcat în timp preocupările istoricilor străini pentru spațiul iluminist românesc. Cercetările s-au focalizat pe problematica națională sau pe istoria ideilor. Aici sunt de remarcat lucrările cercetătorilor maghiari în domeniu, chiar dacă, pe alocuri, discutând raporturile dintre Școala Ardeleană și cultura iluministă maghiară, acestea au încercat să subordoneze mișcarea intelectuală din Transilvania ambientului și rezultatelor istoriografiei iluministe maghiare³⁷.

Diferitele aspecte ale istoriei ideilor, cu accent pe conștiința istorică în literatura perioadei³⁸, problematica școlară³⁹, istoria Bisericii, cu diversele sale curente⁴⁰, sau reformismul iozefin și problema națională a românilor au grupat

³⁷ Lászlo Gáldi, *L'influence de la civilisation hongroise sur l'activité scientifique des Roumains de Transilvanie*, în *Revue d'Histoire Comparée. Études Hongroises*, N. S., tom I, 1943, nr. 1-2, p. 70-116; Idem, *XVIII századi humanizmusunk és a románság*, Budápest, 1940; Andras Veress, *Tipografia românească din Buda*, în *Boabe de Grâu*, an III, 1932, nr. 12, p. 593-612; Idem, *A Budai Egyetemi Nyomda Román Kiadványainak Dokumentumai 1780-1848. A Dokumentumokat gyűjtötte, összeállította és ismertetőkkel ellátta*, Budápest, Akadémiai Kiadó, 1982; I. Tóth Zoltán, *Cotorea Gerontius és az erdélyi román nemzeti öntudat ébredése*, în *Hitel*, tom IX, 1944, nr. 2, p. 84-95; Domokos Kosáry, *Művelődés a XVIII századi Magyarországon*, Budápest, Akadémiai Kiadó, 1980; Éva H. Balázs, *Hungary and the Habsburgs*.

³⁸ Werner Bahner, *Das Sprach- und Geschichtsbewusstsein in der rumänischen Literatur von 1780-1880*, Berlin, Akademie Verlag, 1967.

³⁹ Grete Klingenstein, „Reformkatholizismus oder Staatskirchentum?“, în Eadem, *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität im 18. Jahrhundert. Das Problem der Zensur in der thesesianischen Reform*, Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1970, p. 88-130.

⁴⁰ Elisabeth Kovács (Hrsg.), *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, Wien, 1979; Eadem, *Katholische Aufklärung und Josephinismus. Neue Forschungen und Fragestellungen*, p. 246; Ernst Wangermann, *Josephinismus und katholischer Glaube*, în *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, p. 332-341; Adam Wandruszka, *Die Historiographie der thesesianisch-josephinischen Reformzeit*, în *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II.*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980, p. 13-27; Ernst Chr. Suttner, *Kirche und Nationen*, p. 46-65; Idem, *Schismen*, p. 11-28; Idem, *Staaten und Kirchen in der Völkervelt*.

istorici austrieci sau germani care au nuanțat și clarificat reformismul iozefin și istoria intelectuală a Europei Centrale iluministe, prin atenția acordată și complexei problematice a Transilvaniei iluministe⁴¹.

Aceleași preocupări pentru Europa Centrală iluministă au fost focalizate de atenția istoricilor americani pentru români și situația socio-politică a acestora, o dată cu includerea Transilvaniei în teritoriile Casei de Austria și efortul de integrare și acomodare politică, religioasă și ideologică a românilor în Imperiu⁴². Un loc special în cadrul istoriografiei americane este ocupat de contribuția istoricului Keith Hitchins la cunoașterea și înțelegerea iluminismului românesc transilvan, mai ales în domeniul istoriei intelectuale. Preocupările sale pentru iluminismul transilvan au început în anul 1964, o dată cu susținerea tezei sale de doctorat *Samuil Micu și iluminismul românesc din Transilvania* și au continuat cu remarcabilele lucrări ulterioare, unde istoricul, foarte bun cunoscător al realităților și bibliografiei românești în domeniu, a reușit să cuprindă vastă și nuanțată paletă a situației românilor transilvăneni din toate punctele de vedere: politic, național, confesional⁴³.

1.3. Școala Ardeleană în exegeza românească – repere fundamentale

În istoriografia română de gen lipsesc abordările sistematice conceptuale, coerente de istoria istoriografiei. Accentul a fost pus, în cel mai bun caz, pe cercetarea de tip monografic, unde elementul biografic a constituit obiectivul final al cercetării. Reconstituirea vieții și activității istoricilor sunt prioritare și mai puțin înțelegerea discursului acestora, iar referirile la aspectele privind modelele europene și universale, premisele și motivațiile care au condus la elaborarea și editarea lucrărilor *Școlii Ardelene* sunt tangențiale sau chiar accidentale. Desigur, suntem bucuroși să putem evidenția excepțiile de la

⁴¹ Emmanuel Turczynski, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationbildung*, Düsseldorf, Pädagogischer Verlag Schwann, 1976; Idem, *Von der Aufklärung zum Frühliberalismus. Politische Trägergruppen und deren Forderungskatalog in Rumänien*, München, R. Oldenbourg Verlag, 1985; Angelika Schaser, *Reformen iosefine in Transilvania și urmările lor în viața socială*.

⁴² Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*; Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire*, R. J. W. Evans, *Joseph II and Nationality*, p. 209-219.

⁴³ Keith Hitchins, *The Romanian National Movement in Transylvania 1780-1849*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1969; Idem, *Românii 1774-1866*, București, Editura Enciclopedică, 1996; Idem, *A Nation discovered. Romanian Intellectuals in Transylvania and the Idea of Nation. 1700-1848*, Bucharest, The Enciclopedic Publishing House, 1999; Idem, *Romanian Intellectuals and the Enlightenment in Transylvania*, în *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 6/I, 2002, p. 99-105; Idem, *From Religious Community to Ethnic Nation: the Journey of Romanian Intellectuals in Transylvania in the Long Eighteenth Century*, în vol. *Reconstituiri istorice: Idei, cuvinte, reprezentări. Omagiu profesorului Iacob Mârza*. [Coord.] Laura Stanciu, Alba Iulia, Aeternitas, 2006, p. 189-206.

această conduită și progresele constante înregistrate de istoriografia română datorită lucrărilor lui Dimitrie Popovici, Lucian Blaga, David Prodan, Pompiliu Teodor, Nicolae Bocșan sau Iosif Wolf.

În același timp însă, trebuie să menționăm și acele lucrări ce se caracterizează printr-un devotament aproape unilateral pentru propriile lor interese, respectiv construirea unui discurs care să susțină concluzii anticipate formulate. Sunt acele lucrări ce au recurs, în principal, la metoda repetitivă.

Și în cazul exegezei Școlii Ardelene se pot decanta patru mari categorii de abordări, care, în liniile lor esențiale, au cuprins o largă paletă problematică, informațională și metodologică. O primă parte este menită să ghideze atât înțelegerea vieții și lucrărilor lui Micu, Șincai, Maior, Budai-Deleanu cât și a epocii și cadrelor care au favorizat apariția și conținutul scrierilor iluministe, de diverse genuri, de la omiletică la istorie instituțională, până la politică, lingvistică sau filologie. Printre lucrările ce au marcat exegeza iluminismului românesc transilvan avem de-a face cu lucrări care aduc un punct de vedere inedit asupra unui aspect sau altul, la nivel informațional sau interpretativ față de operele iluminiștilor români. Din acest punct de vedere este importantă pentru noi continuarea preocupărilor în domeniu, cu recunoașterea acumulărilor înregistrate de istoria istoriografiei românești și nu o reluare sterilă a subiectelor. Aici sunt de remarcat contribuțiile monografice ale Mariei Protase, Pompiliu Teodor, Serafim Duicu, Mircea Tomuș, Mircea Popa, Lucia Protopopescu sau Ioan Chindriș⁴⁴.

Felul cum acest moment istoric a fost interpretat, în consonanță și interrelaționat cu exegeza istoriei istoriografiei europene moderne în domeniu, ar reprezenta cea de-a doua grupă de scrieri exegetice, onorată de contribuțiile esențiale ale lui Dimitrie Popovici, Nicolae Iorga, David Prodan, Pompiliu Teodor⁴⁵.

⁴⁴ Maria Protase, *Petru Maior: un ctitor de conștiințe*, București, Minerva, 1973; Ioan Chindriș, „Studiu introductiv” la Petru Maior, *Istoria Bisericii Românilor*, vol. I. Ediție îngrijită și studiu introductiv de Ioan Chindriș, București, Editura Viitorul Românesc, 1995; Idem, *Naționalismul modern. Eseuri infidele*, Cluj-Napoca, Clusium, 1996, p. 55-96; Idem, *Cultură și societate în contextul Școlii Ardelene*, Cluj-Napoca, Editura Cartimpex, 2001; Idem, *Transilvanica*, Cluj-Napoca, Editura Cartimpex, 2003, p. 37-57, 381-396, 453-536, 757-763, 847-854; Ioan Chindriș, Niculina Iacob, *Petru Pavel Aron*, p. 14-154; Serafim Duicu, *Pe urmele lui Petru Maior*, București, Editura Sport-Turism, 1990.

⁴⁵ Dimitrie Popovici, *La littérature roumaine à l'Époque des Lumières*, Sibiu, Centrul de Studii și Cercetări privitoare la Transilvania, 1945, p. 105, 241-243; Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*. Vol. II. *Epoca lui Petru Maior. Excursuri*, Ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1969; Lucian Blaga, *Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*. Ediție îngrijită de George Ivașcu, București, Editura Științifică, 1966; Dumitru Ghișe, Pompiliu Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, Editura Dacia, 1972; Pompiliu Teodor, *Interferențe iluministe europene*; Idem, *Sub semnul Luminilor*.

Nu mai puțin importantă ni s-a părut preocuparea specialiștilor români, istorici și filologi, care au abordat secolul Luminilor și au fost apropiați de Școala Ardeleană, pentru punerea în circulație și invitația lansată pentru relecturarea constantă a textelor iluministe. Și aici se înregistrează contribuțiile importante, de transliterare și exegeză, cuprinse în edițiile critice aparținând, într-o ordine cronologică, lui: Ioan Micu Moldovan, Elie Dăianu, Nicolae Comșa, Grigore Marcu, Florea Fugariu, Octavian Șchiau, Pompiliu Teodor, Ioan Câmpeanu, Mircea Zdreghea, Eva și Iacob Mârza, Dan Horia Mazilu, Gavril Istrate, Ioan Chindriș, Mihai Alin Gherman, Laura Stanciu, Meda Hotea⁴⁶.

Lui Nicolae Iorga îi revine, și de această dată, meritul de a realiza prima sinteză asupra Școlii Ardelene: „Această școală cercetase tot ceea ce-și impusese să cerceteze, găsisese tot ceea ce râvnea să găsească, afirmase tot cât își

⁴⁶ Gherontie Cotore, *Despre articlușurile ceale de price* (ed. Laura Stanciu), Alba Iulia, 2000, Idem, *Istoria despre schismăcia grecilor* (ed. Alin-Mihai Gherman, Laura Stanciu), Cluj-Napoca, Argonaut, 2006; *Floarea adevărului pentru pacea și dragostea de obște. Păstoriceasca Poslanie sau Dogmatica Învățătură a Beseareicii Răsăritului* (ed. Meda Diana Hotea, Cristian Barta), Cluj-Napoca, Argonaut, 2004; Radu Tempea, *Istoria sfintei beseareicii a Șcheilor Brașovului* (ed. Octavian Șchiau și Livia Bot), București, 1969; Samuil Micu, *Istoria Bisericii românilor* (ed. Veniamin Micle), Râmnic, 1998; Idem, *Istoria Românilor* (ed. Ioan Chindriș), București, Viitorul Românesc, 1991; Idem, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor* (ed. Corneliu Câmpeanu), București, 1963; Gheorghe Șincai, *Hronica Românilor*. Ediție îngrijită și studiu asupra limbii de Florea Fugariu. Prefață și note de Manole Neagoe, București, Editura pentru Literatură, 1969; Ana Maria Roman Negoi, *Laboratoarele istoriei. Notata ex variis authoribus per G. Gabrielem Sinkay ordinis S. Basilii M. Transylvanum*. Ediție electronică, Cluj-Napoca, Argonaut, 2006; Petru Maior, *Predici sau Învățăături la toate Duminicile și Sărbătorile anului*. Culese de Petru Maior de Dicio-Sânămartin. Editate acum întâia dată cu litere latinești după ediția din Buda dela 1811 de Dr. Elie Dăianu, Cluj, Tipografia „Carmen”, 1906; Petru Maior, *Procanon ce cuprinde în sine cele ce sînt de lipsă spre înțelesul cel deplin și adevărat al canoanelor și a toată tocmeala bisericească, spre folosul mai cu seamă al românilor*, ediție îngrijită de Grigore T. Marcu, Sibiu, 1948; Petru Maior, *Didahii, adecă Învățăături pentru creșterea fiilor, la îngropăciunea pruncilor morți*, în Idem, *Scrieri*, vol. I. Ediție critică alcătuită de Florea Fugariu. Prefață și Tabel cronologic de Maria Protase, București, Minerva, 1976; *Școala Ardeleană*. Ediție critică, note, bibliografie și glosar de Florea Fugariu. Introducere de Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor, București, Minerva, 1983; Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* (ed. Florea Fugariu), vol I-II, București, Albatros, 1970-1971; o altă ediție, cu o postfață de Gavril Istrate, [Iași], Editura Junimea, 1990; Idem, *Istoria Bisericii Românilor*, vol. I; Idem, *Scripta Minora*; Idem, *Protopopadichia*. Ediție îngrijită și studiu introductiv de Ioan Chindriș, Cluj-Napoca, Clusium, 1997; Idem, *Protopopadichia* (ed. Laura Stanciu), Alba Iulia, 1998; Grigorie Maior, *Institutiones Linguae Valachicae. Lexicon Compendiarium Latino-Valachicum*. Ediție, studiu introductiv, note și indice de Alin-Mihai Gherman. Cuvânt înainte și rezumat de Iacob Mârza, Alba Iulia, 2001; Ioan Budai Deleanu, *De originibus populorum Transylvaniae. / Despre originile popoarelor din Transilvania* (ed. Ștefan Pascu și Ladislau Gyémánt), vol. I-II, București, Editura Enciclopedică, 1991.

simțea datoria să afirme”⁴⁷. Lucrarea câștigă în profunzime, dacă ținem seama că marele creator de problematică istorică, la mijlocul sec. XIX, detaliază răstimpul 1774-1821 în cadrul specific sud-est european. Iorga a reușit o amplă cercetare și interpretare, unde păstrând omul în centrul atenției, descoperea în personalitatea lui Maior cheia de boltă a definirii epocii: *Epoca lui Petru Maior*, subliniind rolul acestuia în crearea întregii școli istorice ulterioare. Pe Iorga îl preocupau ideile, oamenii, cărțile; sugera studiul sociologic al literaturii; nu teoretiza Luminile – nici nu pomeneste termenul –, dar materialul lucrării surprindea multiplu caracteristicile lor. Autorul a aplicat, și în acest caz, reperele istoriei universale, caracterizarea sprijinindu-se pe elementele gândirii generale a secolului XVIII.

O dată cu sinteza lui Dimitrie Popovici se fundamenta cercetarea monografică asupra Luminismului românesc, surprins în cele mai variate și fine articulații cu mișcarea europeană. Exegetul nu a ignorat nici analiza pe viu a faptelor și condițiilor interne de manifestare a acestuia, aflat în consonanță cu cel european. Istoricul literar clujean și-a întemeiat opiniile pe rolul influențelor, stabilind, pe baza unor analize riguroase, analogii, chiar sincronisme între reprezentanții Luminismului românesc (Petru Maior, Ion Budai-Deleanu) și ai celui european (Kopitar, Leibnitz, Volney). Scrierea lui Popovici a rămas singura sinteză asupra iluminismului românesc transilvan, publicată într-o limbă de circulație și care se adresa atât cititorilor români cât și celor străini⁴⁸. Reluarea problematicei pentru publicul străin interesat de diferitele fațete ale iluminismul european, interpretarea ideologiei Școlii Ardelene din perspectiva noilor acumulări metodologice și informaționale, precum și interrelaționarea fenomenului transilvănean cu cel central-european ni se pare un exercițiu firesc și util de cunoaștere a filoanelor culturii europene moderne.

O viziune culturală interesantă asupra cunoașterii activității și operei Școlii Ardelene, ni se deschidea odată cu sintezele, apărute începând cu mijlocul secolului trecut, asupra reprezentanților Școlii Ardelene, datorate lui Octavian Bârlea și David Prodan. Primul a încercat o reabilitare a lui Ioan Bob, în monografia dedicată episcopului. În consecință, a tratat, cum era și firesc, relațiile acestuia cu corifeii Școlii Ardelene, Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, conferindu-le în lucrare micromonografii, cu un valoros aport documentar biografic inedit, dar și aprecieri cu privire la opera lor istoriografică⁴⁹. *Supplex Libellus Valachorum*, lucrarea lui David Prodan, se singularizează prin modernitatea metodologică, realizând, într-o excepțională sinteză, „biografia” unui moment istoric, ce are în vedere particularul,

⁴⁷ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, p. 215.

⁴⁸ Dimitrie Popovici, *La littérature roumaine à l'Époque des Lumières*, p. 105, 240-243.

⁴⁹ Octavian Bârlea, *Ex historia romena*, p. 102-132.

surprinzând trăsăturile proprii unei personalități creatoare sau opere (a considerat *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, „cartea neamului”), esențialul unei epoci. În acest sens, „Renașterea ardeleană” apărea într-o firească și directă filiație cu programul politic formulat de Inochentie Micu, program reluat și nuanțat de cărturarii deceniului opt și nouă ai secolului al XVIII-lea.

În completarea lucrării lui David Prodan a venit sinteza lui Lucian Blaga, care a încercat să reconstituie originile și direcțiile pe care s-a dezvoltat gândirea românească în Transilvania secolului XVIII. Blaga a recurs, evident, la conturarea portretelor spirituale ale corifeilor. Lacunele evidente de informație, strict documentară, ca și unele incertitudini în explicarea fenomenelor istorice au fost compensate prin detectarea liniilor directoare ale sistemului de gândire al epocii. Spre exemplu, în capitolul care i s-a rezervat, Maior nu mai este doar un discipol al lui Febronius – cum îl considerau Bogdan-Duică și Popovici –, ci partizan, ca și Febronius, al unei largi mișcări antipapale, ce-și are originea în secolele XIII-XIV, încercând o umanizare a creștinismului instituțional de tip feudal. Prin asemenea idei, *Procanonul* [...], căruia i se rezerva în analiză jumătate din volumul capitolului, a fost considerat de Blaga de „o excepțională importanță”, celorlalte opere închinându-li-se doar incursiuni rapide, ilustrative însă, pline de semnificații⁵⁰. Cu toate că Blaga nu reconstituie concepțiile istoricilor ardeleni în toate articulațiile sale, aportul lui este inestimabil prin viziunea originală și sugestiile inedite oferite exegezei ulterioare.

În spiritul noii istoriografii, începând din deceniul șase al secolului trecut au fost abordate alte aspecte și probleme, pe care le ridică, generos, opera Școlii Ardelene. Valențele culturale, ideologice, istoriografice, politice și-au găsit o nouă valorificare și interpretare istorică. Luminismul românesc, *Școala Ardeleană*, prin reprezentanții săi, a reținut atenția istoricului Pompiliu Teodor timp de mai multe decenii. Completând și ducând mai departe unele dintre ideile lui Lucian Blaga, David Prodan sau Dimitrie Popovici, Pompiliu Teodor, istoric de formație europeană, a îmbinat erudiția cu latura interpretativă și a pus în circulație noi surse documentare⁵¹. Profesorul a reușit să schițeze, spre deosebire de antecesorii săi, biografia intelectuală și profilul spiritual al lui Samuil Micu, alăturându-l istoriei spirituale; a reușit să creioneze profilul unei întregi epoci culturale. Istoricul clujean a trecut dincolo de catehismul pozitivist

⁵⁰ Lucian Blaga, *Gândirea românească în Transilvania*, p. 136.

⁵¹ Pompiliu Teodor, *Donă biblioteci particulare românești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, II, 1957, p. 261-266; Idem, *Donă scrisori ale lui P. Maior din timpul petrecerii sale la Buda (1810)*, în *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*, III, 1960, p. 355-359; Idem, *În jurul unei lucrări istorice a lui Petru Maior – contribuție la istoria cărții românești vechi*, în *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*, IX, 1966, p. 272-281.

și a stabilit o legătură între starea de spirit a epocii și poziția celui care a ilustrat, prin scrierile sale, atmosfera și ideologia epocii în Transilvania. Pătrunzând în intimitatea acestei ideologii, Pompiliu Teodor a surprins rolul și aportul noilor curente: jansenism, galicanism, febronianism, dar și a iosefinismului în formarea conștiinței lui Samuil Micu și Petru Maior, reușind să stabilească filiația de idei, influențele și determinațiile ideologice europene, manifeste în curentul reformativ din sânul Bisericii Catolice. Cu aceste considerații suntem în fața unei table de valori metodologice, ce reflectă progresul sensibil pe care noua istorie îl făcea și în istoriografia română⁵².

O dată cu abordarea fenomenului *Mișcării naționale a românilor din Transilvania între anii 1790 și 1848*⁵³, Ladislau Gyémánt a expus și concepția istorică și filologică a lui Micu, Maior sau Budai-Deleanu, pe probleme, în continuarea *Supplex*-ului. A prezentat polemica Maior-Kopitar și maniera în care a fost continuată această polemică de către Bojincă, polemica între Murgu și Tököly. Ladislau Gyémánt a punctat, cu această ocazie, rolul *Istoriei* lui Maior asupra formării generațiilor următoare de istorici până la Revoluția de la 1848.

Din perspectiva istoricului literar, o încercare de valorificare sintetică și interpretativă, în ceea ce privește literatura premodernă, s-a concretizat în lucrările lui Alexandru Piru, Iosif Pervain, Ion Lungu, Nicolae Balotă, George Em. Marica, Alin Mihai Gherman, Mircea Popa⁵⁴. Fundamentală, în actualul stadiu de cercetare, este detalierea cronologizantă a creațiilor Școlii Ardelene pe o scară a maturizării concepției și metodei istorice. Se observă relevarea subtililor articulații ce alimentează și cultivă, din perioada preiluministă până în cea postiluministă, un naționalism manifest și prin aceasta original, raportat continuu la contextul secolului XVIII, pe premisele căruiua legăturile cu romantismul justifică o continuitate prea puțin antagonică⁵⁵.

⁵² Dumitru Ghișe, Pompiliu Teodor, *Fragmentarium iluminist*; Pompiliu Teodor, *Petru Maior: Aufklärung und Nation*, p. 260-274; cercetări continuate și concretizate cu lucrarea Idem, *Interferențe iluministe europene*; Idem, *Sub semnul Luminilor*.

⁵³ Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania*, p. 81-109.

⁵⁴ Alexandru Piru, *Literatura română premodernă*, [București], Editura pentru Literatură, 1964; Iosif Pervain, *Petru Maior și Lexiconul de la Buda*, în *Studii de literatură română*, Cluj, Dacia, 1971, p. 23-30; Ion Lungu, *Școala Ardeleană, mișcare ideologică națională iluministă*, București, Minerva, 1978; Nicolae Balotă, *L'Ecole Transylvaine: la conception philologique, historique et linguistique*, în *Cahiers Roumain Littéraire*, 2, 1977, p. 18-29; George M. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardeleni din secolul XIX*, I-III, Cluj, Dacia, 1977; Mircea Popa, *Aspecte și interferențe iluministe*, Timișoara, Editura de Vest, 1997; Idem, *De la iluminism la pașoptism*, Cluj-Napoca, Argonaut, 2004.

⁵⁵ Alin Mihai Gherman, *Literatura română din Transilvania între preiluminism și preromantism*, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2004.

De asemenea, studiile lui Ioan Chindriș, de la începutul anilor '90 ai secolului trecut și pînă astăzi, aduc, la rîndul lor, un plus de documentare și interpretare referitoare la activitatea și opera Școlii Ardelene, pe baza acumulărilor bibliografice și a punerii în circulație, prin ediții critice de texte, a discursului teologic, istoric și literar al generațiilor care au format această mișcare⁵⁶.

Preocupat de stabilirea unor influențe și conexiuni între iluminismul transilvan și cel central și vest-european, Iosif Wolf a stabilit câteva „repere”, ilustrând ideea prin pertinenta analiză a activității și operei polemice și omiletice a lui Petru Maior⁵⁷. Se deschidea astfel perspectiva asupra conexiunilor iluminismului transilvan, de factură română, maghiară sau săsească cu *Aufklärung*-ul mitteleuropean. Nu trebuie să omitem faptul că Transilvania Luminilor era și patria lui Franz Joseph Sulzer, la un moment dat, a lui Péter Bod sau Joseph Benkő, interesați și ei de istoria și politica Principatului, antrenați și ei în atmosfera ce a generat polemica în jurul *Supplex*-ului, de la sfârșitul secolului XVIII. Bod, Benkő, Sulzer, Engel, Eder au fost adversarii reprezentanților Școlii Ardelene, dar au avut un rol stimulat și au ajutat la clarificarea ideologiei iluministe profesate de ei și mai ales au folosit la eficientizarea discursului militant al celor din *scoală*, aflat la granița între istorie și politică. Iată suficiente motive pentru ca istoriografia iluministă transilvăneană să cucerească teritorii noi. Înregistrăm, prin rafinata sinteză semnată de Edit Szegedi⁵⁸, importante rezultate exegetice centrate în jurul problematicei istoriografice săsești de la cumpăna secolelor XVII și XVIII, sau ne bucurăm de reperele interpretative indicate prin cercetarea monografică a lui Gudur Botond, asupra celei mai importante personalități culturale maghiare ale aceleiași epoci, Péter Bod⁵⁹.

Încheieri

Întreaga exegeză, timp de mai bine de o sută de ani, așa cum se poate vedea, a avut în vedere laturi și valențe multiple din viața, activitatea și opera Școlii Ardelene. În funcție de stadiul la care s-a găsit literatura istoriografică la un moment dat, s-a încercat o continuă nuanțare a problematicei, simultan cu

⁵⁶ Ioan Chindriș, *Cultură și societate în contextul Școlii Ardelene*; Idem, *Naționalismul modern*, p. 55-96; Ioan Chindriș, Niculina Iacob, *Petru Pavel Aron*, p. 5-159.

⁵⁷ Iosif Wolf, *Repere europene în istoriografia Școlii Ardelene*, în vol. *Stat, Societate, Națiune. Interpretări istorice*. Îngrijit de Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor, Cluj, Dacia, 1982, p. 276-289.

⁵⁸ Edith Szegedi, *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2004.

⁵⁹ Gudur Botond, *Istoricul Petrus Bod (1712-1769)*, (teză de doctorat în manuscris), Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia, 2008.

efortul constant de publicare a surselor documentare inedite. Chiar prin această succintă prezentare a direcțiilor esențiale din istoriografia problemei, a devenit evident decalajul semnificativ între preocupările metodologice, interpretative și conceptuale din istoriografia europeană și americană iluministă și insuficienta raportare a istoriografiei române a Luminismului transilvan, la această diversă paletă metodologică și problematică.

Pornind de la premisele date și beneficiind de toate aceste acumulări, ni se pare oportună nuanțarea interpretativă a concepțiilor Școlii Ardelene. De fapt, ni se pare interesantă încercarea de a creiona un tablou de grup, în baza reconstituirii viziunilor personale, în contextul Școlii Ardelene, a Luminismului românesc *dincolo* de curente și școli istoriografice, dar subliniind rolul și aportul fiecărui intelectual la definirea *Aufklärung*-ului *ardelean*, ca parte a celui *mitteleuropean*. Nu în ultimul rând, ne apare obligatorie insistența asupra felului cum fenomenul citat a știut să îmbine ideologia vremii, de la *Baroc* și *iluminismul catolic* la *Romantism* sau *Reforma catolică*, în cadrul culturii românești, găsind, în același timp, modalitatea de a deveni îndreptar pentru generația istoricilor romantici de la noi.

Ne apare tentantă încercarea de a descifra imaginea lui Micu, Șincai sau Maior ca istorici, așa cum apărea ea în zorii istoriografiei moderne românești, cu pecetea celor două lumi între care se găsea. Și nu trebuie să uităm că, departe de a fi niște amatori, nici Micu, nici Maior, nici chiar Șincai nu au fost istorici. Nu au avut istoria drept profesie. Au aparținut toți mediului clerical, prin formație și manifestare și nu erau niște intelectuali cu o erudiție exigentă istorică. Pentru ei istoria a fost mai degrabă o culegere de fapte și atitudini exemplare, în vederea construirii unui discurs demonstrativ. Un discurs întemeiat pe erudita compilație, în baza unui vast laborator istoric, lucrat de Gheorghe Șincai.

Desigur, un verdict expeditiv de tipul „cultură provincială”, deci care nu a avut un aport definitoriu la profilul culturii iluministe din Europa Centrală, devine o explicație insuficientă și tendențioasă pentru înțelegerea acestei lumi cosmopolite și multivalente *mitteleuropene*, care-și structura mentalitatea și cultura modernă tocmai în perioada iluministă. Conceptul de „cultură periferică, neinteresantă” a fost contrazis, în timp, prin preocupările diversilor istorici pentru spațiul românesc iluminist, care a putut să filtreze și să sintetizeze, prin propriile sale creații originale, diversele și contradictoriile, uneori, influențe venite dinspre Orient și Occident. Un exemplu, așa cum ne propunem să evidențiem prin prezentul demers, ce a stârnit interesul exegeților și a născut admirația istoricilor, a fost cel oferit de efortul sintetic și integrator al *Școlii Ardelene*, care prin personalitățile și creațiile sale a reușit să depășească complexele culturale generate firesc de handicapul unei culturi regionale. A fost

generația care a luat și a dat deopotrivă culturii europene originalitatea și culoarea dezvoltării în parametri specifici multiculturalității și toleranței lumii moderne ardelen. Personalitățile românești, începând cu mijlocul veacului XVIII, Inochentie Micu-Klein, Petru Pavel Aron, Gherontie Cotore, Samuil Micu, Gheorghe Șincai sau Petru Maior, au răspuns prezent provocărilor ideologice și au reușit, pentru prima oară în cultura română, prin pana lui Petru Maior, un dialog, cu accente polemice, cu lumea culturală a vremii lor.

Întrebarea stăruitoare care rămâne vizează, pe de o parte, Luminismul *Școlii Ardelene*, acumulările sale, *cât și cum* au pătruns în opera istorică influențele europene din sfera religiosului și laicului deopotrivă. Pe de altă parte, suntem interesați de manifestarea noului curent⁶⁰, care se face simțit în scrisul istoric european, romantismul, dar și de contribuția acestuia din urmă la formarea noii școli istorice românești a secolului al XIX-lea.

După radiografierea principalelor repere și tendințe din istoriografia iluminismului central-european, printre perspectivele potențiale prioritare de abordare pentru istoriografia românească asupra temei, la acest moment, ar putea fi:

1. Stabilirea, și în cazul iluminismului transilvan, a legăturii între ideile iluministe, materializarea lor și societate. Apare ca evidentă necesitatea scrierii unei istorii sociale a epocii iluministe pentru Transilvania.

2. Se resimte nevoia unor sinteze în limbi de circulație, care să prezinte acest fenomen, *Școala Ardeleană*, unic ca manifestare (formă și fond) și componentă în spațiul iluminismului mitteleuropean.

3. Se impune postarea producțiilor istoriografice românești, ce pot compune tabloul iluminismului ardelean, pe internet, pentru a înscrie exegeza iluminismului ardelean românesc în noua tendință a web siturilor dedicate secolului al XVIII-lea și istoricilor iluminiști.

4. Se reclamă conservarea și punerea în circulație a textelor Școlii Ardelene (depozitate în arhive și biblioteci), unele dintre ele aflându-se în stare înaintată de degradare, demers care a și înregistrat deja la Alba Iulia un precedent⁶¹. Intrerpingerea ar trebui să încurajeze și faciliteze apariția unor ediții critice, atât de așteptate, pe textele lui Samuil Micu, Gheorghe Șincai sau Ion Budai-Deleanu, dar și să ne ajute să inventariem ansamblul operei Școlii Ardelene și să putem stabili originalele, copiile și traducерile făcute în epocă sau ulterior de pe aceste texte.

5. În baza acestor inventarii și în prezența unor crestomații, posibil cât mai exhaustive, sunt necesare crearea unor instrumente de lucru (de genul

⁶⁰ Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*; Micea Popa, *De la iluminism la pașoptism*.

⁶¹ Ana Maria Roman Negoii, *Laboratoarele istoriei*.

dicționarelor și enciclopediilor⁶²), care să ajute la înțelegerea devenirii și definirii iluminismului ardelean, în contextul *iluminismului mitteleuropean* și nu numai.

DELIMITATIONS IN THE WRITING OF THE HISTORY OF CENTRAL-
EUROPEAN HISTORIOGRAPHY OF ENLIGHTENMENT. GUIDE MARKS -
DIRECTIONS - CONTEMPORARY TENDENCIES

Summary

The woman writer of the study starts from the idea that a work upon the Transylvanian Enlightenment cannot be drawn upon without the placement of the projected research into a credible frame, that is to say into a context meant to circumstize the Transylvanian Enlightenment phenomenon and the way in which it was related to proximal or more distant models. The image outlined in this way offers the possibility to adequate the Romanian historiographic phenomenon to the European one and not only the European one. As it was noticed, the first obstacle that cae into being was the domain diversity, but a sum of the Enlightenment Mitteleuropean historiography depending on the methodological and thematical orientation is also recommended to be done. We have therefore in view a research field in continuous expansion and diversification. The weakness of this historiography is the relative high degree of theorization through the apparent theme's generality. There are classical works, most of them being considered overdone, but they approached a real research programme through remarkable, and therefore nuanced and elaborate texts. They represent a key of reading that is necessary for each diligent person interested in the study of the Enlightenment historiography.

The study suggests a projection upon the genres, tendencies and especially plurality of this historiography. The references on the Enlightenment historiography in Central Europe and the focus on the Enlightenment historiography from Transylvania are both equally legitimate for understanding the context in which the Transylvanian School (*Școala Ardeleană*) developed. This concern was imposed by a necessary correction of the simplified vision upon the regional Enlightenment historiography, to which the above mentioned phenomenon belonged. The manifestations employed by the Transylvanian School illustrated the Central-European historiography, that is to say a provincial historiography, that was not a simple local reflexion of some general tendencies, but the fundamental and constitutive part of a general historiography. The author's wish was that of understanding the plurality of these historiographic tendencies at the level of methodological approaches. They inevitably orientated the Transylvanian Enlightenment research through the problems, method and type of analysis that were suggested.

⁶² Iacob Mârza, Laura Stanciu, *Sens și reprezentare în dinamica gândirii politice din Transilvania*; Pompiliu Teodor, Iacob Mârza, Laura Stanciu, *Semantică politică iluministă în Transilvania*.

The author tries to mark a general outline of a group picture for the way in which different historiographies on themes and directions of research came into being in the European Enlightenment historiography, the problems of the phenomenon are evaluated and the Transylvanian Enlightenment was contextualised in the tonality of this historiographic discourse. The incursion that has been suggested is not at all an exhaustive one. The object of study is that of detecting general tendencies in the evolution of the historical writing on this theme, outlining the contributions that were significant for the development of one or other aspect specific to that age. The paradigm in which the history of the Central-European Enlightenment historiography developed grouped in time four important problems of knowledge and profound study of the age: the funds problem, the problem of defining, that of interpreting and synthesising the problems under analysis.